

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ

ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ
ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ

(ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਘਰ, ਸੰਖੇਪ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਗਰ, ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ, ਵਾਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀਆਂ, ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹ ਸੁਣਿਆ ਪੇਖਿਆ, ਰਬਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਝਾਂ, ਹਾਸ਼ਮ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਝਗੜੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ, ਹੁਸੈਨ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵਿਤਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵੀ, ਮਾਲੀ, ਬਾਬਾ ਸਾਧੂਜਨ, ਸਾਧੂ ਈਸ਼ਰਦਾਸ, ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ, ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤਰੇਣ, ਦਰਸ਼ਨ ਭਗਤ, ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਕਲਮ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ, ਪੰਛੀ, ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੌ ਸਾਖੀ, ਖਲੀਲ ਜਿਬਰਾਨ ਦੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਰਉਸ਼ਨ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ।

ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)

ਸੰਪਾਦਕ :
ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

Mob.: 98114 91111 ਫ਼: 2325 3601, 2326 7871

ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਯਾਦ ਰਹੇ

ਡਾ. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ.

ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ)

1687 ਕੂਚਾ ਜੱਟ ਮਲ, ਦਰੀਬਾ ਕਲਾਂ, ਦਿੱਲੀ-6

E-mail : bcsc@rediffmail.com

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

S.C.O. 98, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ISBN 81-7205-184-0

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ੧੯੭੩

ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਅਗਸਤ ੧੯੯੭

ਮੁੱਲ :

₹ 100.00

ਟਾਈਪਸੈੱਟਰ:

ਕੇ. ਜੀ. ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ, 98, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫ਼ੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਮਰਪਣ

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ^੧
ਅਤੇ
ਸਰਦਾਰ^੨ ਨੂੰ !

-
੧. ਅੱਜ ਹੋਵੇ 'ਸਰਕਾਰ' ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।
 ੨. ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਮਾਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰੀ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।

ਤਤਕਰਾ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ	੭
ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ—ਉਂਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਪਰੰਪਰਾ	੯
ਜੀਵਨ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ	੧੧
ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਨਾਂ	੧੪
ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ	੧੬
(੧) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ	੧੯
(ੳ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਥਿਆ	੧੯
(ਅ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ	੨੮
(੨) ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ	੩੫
(ੳ) ਕਥਾ-ਵਸਤੂ	੩੬
(ਅ) ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ	੩੯
(ੲ) ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ	੪੧
(ਸ) ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ	੪੨
ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ (ਮੂਲ ਪਾਠ)	੪੫
ਅੰਤਿਕਾ—੧	੯੦
(ੳ) ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ (ਮਟਕ)	੯੧
(ਅ) ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ (ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ) ਵਿਚੋਂ	੧੦੦
ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ	੧੦੩

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਜੈਸਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਦਿਤੇ ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ੧੮੪੬ ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ। ੧੮੬੫ ਈ. ਵਿਚ ਮਤਬਾ ਚਸ਼ਮਾ ਨੂਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਛਪਿਆ ਕਿੱਸਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਛਾਪੀ ਛਪਾਈ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੈਂਸ ਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਾਰਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਕੰਠ ਦੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਸਦਕੇ ਕਈ ਉਕਾਈਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਵਧਦੇ ਗਏ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲਿਆਂ ਹੋਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਵਡਾਲੇ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਵਟਾਲੇ', 'ਓਸ ਬੇਪੀਰ ਨੂੰ ਜੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਓਸ ਦੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਜੀ' (੫੧), 'ਦੁਨੀਆ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਰਖੇ ਭੇਸ ਮੀਆਂ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਦਗੋਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਧਾਰ ਕੇ ਭੇਸ ਮੀਆਂ' (੨), 'ਧਰਤੀਓਂ ਉਡ ਕੇ ਧੂੜ ਦੇ ਬਣੇ ਬੱਦਲ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਧਰਤੀ ਵੱਢ ਕੇ ਧੂੜ ਦੇ ਬਣੇ ਬੱਦਲ' (੧੦੫)—ਪਾਠ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਤੁਕ ਪੂਰੀ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ:

‘ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਰਨੀ ਪੰਜਾਬ ਖਾਲੀ,

ਰੱਤ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਰੱਖਣੀ ਜੀ।’

(੭੨)

‘ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਤੁਸੀ ਪੰਜਾਬੀਓ ਜੀ,

ਕੀਰਤਿ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਰੱਖਣੀ ਜੀ।’

ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰ. ਰਾਮਸਰਨ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ੧੯੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ੧੯੪੬ ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ੧੯੫੦ ਈ. ਵਿਚ ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ੧੯੫੭ ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਟੁਕਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ‘ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ’ ਨਾਂ ਦੇ

ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜੀਆਂ ਇਸ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਖਰੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਗੇ, ਉਥੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਲਾ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵੀ ਦਾਦ ਦੇਣਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਟਿਆਲਾ, 1973

—ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨੇਕਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਕਿਹਾ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਕਾਰਣ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿੱਸੇ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਤਾ ਭਰ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਯਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੇਚਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਪੀਠੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸਾਡੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ-ਗੋਚਰੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕੋਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਨਵਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ—ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਡੋਗਰਾਗਰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਗਰਦੀ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਤਬਾਹੀ। ਇਹ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ—ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤੇ ਇਕ ਗ਼ਮੀ ਦੀ—ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੀਤਿ ਸੀ—ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਕੁਝ ਖੰਡ ਕਾਵਿ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ **ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ** ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਾਰ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਤੇਗ਼ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ—ਵਾਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਵਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਵਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਆਦਿਕ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਂਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੌਰਵ, ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਦਿਵਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੀਤ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹਾਂਬਲੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਮੁਕੁਟ ਸਜਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਸਮੁੱਚੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰ ਨਿਭਾਈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਯਾ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਤਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਕੇ ਇਸਦਾ ਝੰਡਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਿਖ ਰਾਜ' ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਫਰਬੇਗ, ਕਾਦਰਯਾਰ, ਸਾਵਣਯਾਰ, ਗੁਆਲ ਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਂਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਇਸੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇਹ ਰਾਜ-ਮਹਲ ਪੰਜ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਡੋਗਰਾਗਰਦੀ, ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਸੜ ਬਲ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਦੁਖਾਂਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਗਹਿਰੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਿਆਂ ਇਹ ਮਰਸੀਆ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਤੱਕਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਬੁਰਾ ਲਗਿਆ, ਉਹ ਢਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੈਣ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਇਕ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਵੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਨਿਰੋਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਇਕ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਗੀਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਧੇ ਫੁਲੇਗਾ, ਗਾਵੇਗਾ।”

“ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਲ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ-ਭਰਿਆ ਵਿਅੰਗ।”

ਸੋ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਖੂਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੋੜ ਨਾਲ ਲੇਬੂ ਪੇਬੂ ਹੈ, ਕੌਮੀ ਸੰਕਟ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਸੀ, ਹਾਰੀ ਸਾਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਰਲਾਪ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਇਹ ਸੀ:

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ‘ਸਰਕਾਰ’ ਬਾਝੋਂ

ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਜੇ ਕੋਈ ਹਾਰ ਜਾਏ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਨੇ ਹਾਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਨਿਆਂ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਪੱਖ ਵਾਲਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ-ਸੁੰਦਿਆਂ ਜਿਤਦਾ ਜਿਤਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹਾਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਡਾਢਾ ਖੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜੇਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਉਸਦੇ ਬੈਂਤ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਲਮ ਫ਼ਾਜ਼ਲ ਤਕ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਦਰਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੁਖ ਸਭ ਦਾ ਦੁਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ ਜਿਸ ਉਸਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਥਾਂ ਦਿਵਾਈ ਤੇ ਉਹ ਕੌਮੀ ਕਵੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੱਜਨਤਾਈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਭੂਸ਼ਣ ਹਨ।

ਜੀਵਨ

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਅਸਾਡਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੱਯਦ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ ਵੀਰਮ (ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਲਾਗੇ) ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੭੮੯ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੬੨ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ ਵਿਚ ਜਨਮ ੧੭੮੨ ਈ. ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ ਵਿਚ ੧੭੮੯ ਈ. ਇਸ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਤੱਕਿਆ

ਸੀ। ੧੭੯੯ ਈ. ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ੧੮੩੯ ਈ. ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦਾ ਘਰਾਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਸੀ, ਆਪਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕਾਰਦਾਰ ਸਨ। ਵਟਾਲੇ ਦੇ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਭਰੋਵਾਲ ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਮੀਆਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਰਖਦੇ ਸਨ; ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੋਪਚੀ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਕੁਮੇਦਾਨ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਰੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਵਟਾਲੇ ਆਮ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਖ਼ਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਕਾਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਦਰਬਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤਫ਼ਸੀਲਾਂ ਲਈ ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼' ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲਿਖਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਜਾਂ ਤੋਪਚੀਆਂ, ਜਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟੋਲ ਕੇ ਕੱਢੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਸਹੀ ਉਤਰਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਜੋ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ, ਉਸ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਸਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਘੱਲੀ ਸੀ।”

(‘ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ ੧੦੮)

ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਵੀ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗੇ ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸੋ ਉਸ-ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੌਹਲੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਖਿਆ ਹੈ, 'ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਉਚੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' ਪ੍ਰੋ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੌਮੀ ਕਵੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ....ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਕੌੜੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।' ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੀਹਰਫੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਅਲਫ਼, ਉਠ ਦੇਖੀਂ ਮਾਏ ਮੇਰੀਏ ਨੀ, ਇਹ ਬਲੋਚ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਚੋਰ ਮਾਏ
ਮੇਰੇ ਨੇਹੁ ਦੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਿਓ ਨੇ, ਪੁੰਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਖੜਿਆ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਮਾਏ
ਵਾਹਦ-ਜਾਨ ਸੱਸੀ ਇਕੋ ਲੁਟ ਲੀਤੀ, ਹੋਰ ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਭੰਬੋਰ ਮਾਏ
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪਈ ਪੁਕਾਰਨੀ ਆਂ, ਪੁੰਨੂੰ ਬਾਝੁ ਨ ਆਸਰਾ ਹੋਰ ਮਾਏ
ਖੇ, ਖੁਦੀ ਗੁਮਾਨ ਨ ਰਿਹਾ ਕਾਈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਡੁਬੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਮਾਏ
ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਕੋਰ ਪਤੰਗ ਵਾਲੀ ਸਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਹਿਰ ਮਾਏ

ਚਸ਼ਮਾ ਆਬਿ-ਹਯਾਤ ਦਾ ਹੋਤ ਪੁੰਨੂੰ, ਹੋਰ ਸਭ ਜਹਾਨ ਹੈ ਜ਼ਹਿਰ ਮਾਏ
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰੱਬ ਜੀ ਮਿਹਰ ਕਰਸੀ, ਚਲ ਦੇਖਸਾਂ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਏ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਮੁਖਲਸ।
ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਮੁਖਲਸ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਹਕੀਮ ਵੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਰੀਸੇ ਕਿੱਸਾ
ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਬੈਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ
ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੬੨ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ੧੮੮੯ ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ; ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ, ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤੀ ਗਈ,
ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੧੮੫੩ ਈ. ਵਿਚ ਵਲੈਤ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿਖ
ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ, ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਕੇ, ਘਰੇ ਘਰੀਂ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰੀਆਂ; ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ
ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੱਯਦ
ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਜਗਦੇਉ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮਾਣ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ,
ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁੱਛ ਕੁਝ ਘਟ ਗਈ।' ਇਹ ਰਾਇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਦਰਅਸਲ
ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਤਾਂ ਲਾਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਮਨੋਤ ਸੀ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ, ਦਰਬਾਰੀ
ਕਵੀ ਸੀ ਪਰ ਗੱਲ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਰਚਨਾਵਲੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਾਸ਼ਮ
ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਡਕੀਰ ਤੇ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਕਦਰਦਾਨੀ
ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਉਥੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਉਮਰ ੬੫ ਸਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ
ਕਿੱਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਸਾਂ ੧੦-੧੧
ਸਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹਾਸ਼ਮ ਨਾਲ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ
ਸੀ, ਜੋ ਇਹ ਗੱਲ ਕਲਪਿਤ ਕਥਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ
ਕਲਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਮਕੀ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ
ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਵੈਣ ਪਾਇਆ, ਜੋ ਭਰਪੂਰ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਵਾਲਾ ਜੰਗਨਾਮਾ
ਬਣ ਗਿਆ।

ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਨਾਂ

ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

੧. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ
੨. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਵ ਫਿਰੰਗੀਆਂ
੩. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ
੪. ਜੰਗਨਾਵਾਂ (ਹੱਥ-ਲਿਖਤ)
੫. ਜੰਗ ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕੀ
੬. ਜੰਗ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
੭. ਬੈਂਤ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ
੮. ਬੈਂਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਕੀਆਂ
੯. ਕਿੱਸਾ ਲੜਾਈ ਸਿੰਘਾਂ (ਨਾਰਾਗੀ ਅੱਖਰ)
੧੦. ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ
੧੧. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ
੧੨. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ
੧੩. ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਗ

ਅੰਤਲੇ ਦੋਵੇਂ ਨਾਮ ਪ੍ਰੋ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਯਾ ਛਪੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨਾਂ 'ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਸਾਡਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਠੀਕ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਗ’ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

(ਪੰਨਾ ੧੧੧)

ਇਕ ਥਾਂ, ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਨੋਟ ਦਿਤਾ ਹੈ :

“ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ‘ਵਾਰ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਛੰਦ ਚਾਲ ਬੈਂਤ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ‘ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ‘ਵਾਰ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਬੈਂਤ’ ਨੇ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ‘ਵਾਰ’ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।”

(ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਪੰਨਾ ੧੨੬)

ਜੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਨੂੰ ‘ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ’ ਕਹਿਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਰੁਧ ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਾਮ-ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਜੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਾਡੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਵਾਰ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਦੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹਨ। ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ। ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਯੁੱਧ-ਕਥਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਜੰਗੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਪਉੜੀ ਦਾ। ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਜੰਗੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੰਗਨਾਮਾ ਕੇਵਲ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਬਿਨਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਹਰ ਪਉੜੀ ਹੈ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਢਾਡੀ ਭੱਟ ਸਦਾ ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਦੋਹੜੇ। ਜੰਗਨਾਮੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਹਤਰਿਆਂ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਲਿਖੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਨਾਮੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਜੰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਜੁੱਧ, ਲੜਾਈ। 'ਨਾਮਾ' ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦਾ ਹਾਲ ਹੋਵੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਪਉੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਵੱਈਆ, ਦੋਹੜਾ, ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਗੀ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੇ ਬਹਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸਾਝਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਅੱਡੋ ਅੱਡਰਾ ਹੈ। ਸੋ ਵਾਰ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਰੂਪਕ ਭੇਦ ਕਾਰਣ, ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਹਾ ਸਕਦਾ। ਵੈਸੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਨੂੰ ਵਾਰ ਤੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੰਗਨਾਮੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮੁਸਲਮ ਕਵੀ ਹਨ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮ ਕਵੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

ਜੈਸਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸਲਾਮੀ ਜੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਕਿੱਸੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਈਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਕਾਫੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੰਗਨਾਮੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

੧. ਜੰਗਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਅਣੀ ਰਾਇ)
੨. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ (ਮੁਕਬਲ)
੩. ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹਨੀਫ਼ਾ (ਮੁਕਬਲ)
੪. ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ (ਹਾਮਦ)
੫. ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ (ਅਗਿਆਤ)
੬. ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੱਕ (ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ)
੭. ਜੰਗ ਅਹਦ (ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ)
੮. ਜੰਗ ਬਦਰ (ਮੌਲਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ)
੯. ਜੰਗ ਹੁਸੈਨ
੧੦. ਜੰਗ ਖ਼ੰਦਕ
੧੧. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ (ਅਜੀਮ)
੧੨. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ (ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼)
੧੩. ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼
੧੪. ਜੰਗਨਾਮਾ ਰੁਕਨੁਦੀਨ
੧੫. ਜੰਗਨਾਮਾ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਬੀ
੧੬. ਜੰਗਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਬੀਰ ਸਿੰਘ)
੧੭. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)
੧੮. ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ (ਮਟਕ)
੧੯. ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ (ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ)
੨੦. ਜੰਗਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ (ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ)
੨੧. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ (ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਅਨੰਦ)
੨੨. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ (ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ)
੨੩. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ (ਸਹਾਈ ਸਿੰਘ)
੨੪. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੂਲੋ (ਕਾਦਰਯਾਰ)

੨੫. ਜੰਗਨਾਮਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ (ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ)
੨੬. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
੨੭. ਜੰਗਨਾਮਾ ਚਤਰਾਲ (ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ)
੨੮. ਜੰਗਨਾਮਾ ਮਲਾਕੰਦ (ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ)
੨੯. ਜੰਗ ਚਤਰਾਲ (ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ)
੩੦. ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ (ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ)
੩੧. ਜੰਗ ਚੀਨ (ਰੁੜ ਸਿੰਘ)
੩੨. ਜੰਗ ਮੁਲਖ ਡੀਰਾਹ (ਲਾਭ ਸਿੰਘ)
੩੩. ਜੰਗ ਜੈਤੂਨ
੩੪. ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ (ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ)
੩੫. ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ (ਕਰਮ ਸਿੰਘ)
੩੬. ਜੰਗਨਾਮਾ ਬੈਬਰ (ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ)
੩੭. ਜੰਗ ਯੋਰਪ (ਹੌਲਦਾਰ ਨੰਦ ਸਿੰਘ)

ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਚੂੰਕਿ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਚੂੰਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਨਾਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਮੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨਾਲ 'ਜੰਗਨਾਮਾ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਪਿਛੋਂ ਲੋਕਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਪਾਏ ਪਰ ਅਸਾਡੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਛਪੇ ਕਿੱਸੇ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦੁਕਵਾਂ ਨਾਂ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ' ਹੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਇਸਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਇਸ ਲਈ ਫਥਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਯੁੱਧ-ਕਥਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਧਾਰਮਕ ਯਾ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਭੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਵਾਰਤਾ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦੋਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵਡਿਆਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(੧) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ

ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਚੁੰਕਿ ਇਕ ਖੂਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਥਿਆ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(ੳ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਥਿਆ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (੧੭੮੦-੧੮੩੯ ਈ.) ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ। ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਈ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਛੱਟ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਲਾਹੁਣਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਸੂਰੇ ਮਰਦ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਠੀਕ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ੧੭੯੯ ਈ. ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਇਆ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਲਤਾਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਇਸ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆ ਗਈਆਂ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲੱਦਾਖ, ਅਸਕਰਦੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੂਕਸ਼ ਪਰਬਤ ਨਾਲ ਖਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਸਿੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਇਧਰ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਬੰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੈਬਰ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਇਸ ਦੀ ਹੱਦ ਸੀ।

ਇਉਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ੧ ਲੱਖ ੪੫ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ੩੦੨੭੫੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ੨੭ ਜੂਨ ੧੮੩੯ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਲ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧ ਲੱਖ ੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ੮ ਸੌ ਜੁਆਨ ਸੀ। ੩੩੪ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ੪੮੦ ਹਲਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ੬੦ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜਾ ਸੀ। ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ੮ ਕਰੋੜ ਰੁਪਈਆ ਨਕਦ ਤੇ ਲਗਭਗ ੮੦ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਤਨੇ ਰਾਜ, ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜੇਹੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਵਿਖਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਦਾਨਾਈ, ਦੂਰਦੇਸ਼ੀ, ਮਿਹਨਤ, ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਹਰ ਦੇਸੀ ਬਿਦੇਸੀ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਤਨਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਿਹੀ

ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।”

ਮੂਰ ਕਰਾਰਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਏਸ਼ੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੁਕਮਰਾਨ ਨਹੀਂ ਡਿਠਾ।” ਕੈਪਟਨ ਮਰੇ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੋਂ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਤਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਅਜ਼ਾਦ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ।’ ਮਾਰਸ਼ਮੈਨ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਅਝੱਲ ਤਾਕਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਮਣੇ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਵੀ ਇਹੋ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਚਮੁਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟ ਦਿਤਾ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤਕ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਂਦਾ।’

ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਵਾਂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਚਮੁਚ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ੪੦, ੫੦ ਵਰ੍ਹੇ ਲਾ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਰਾਜ, ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਜੋ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਅੰਦਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ—ਇਹ ਤਿੰਨ ਡੋਗਰੇ ਭਾਈ ਬੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚਲਾ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਮਿਤ੍ਰ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਭਾਇਆ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ੮ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੩੯ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਚੰਗਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ। ੫ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੋਰਿਆਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਛੱਜਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ,

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਥਾਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਰਾਇ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਛੱਜਾ ਅਚਾਨਕ ਡਿਗਿਆ ਤੇ ਕਈ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਰਗੇ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਮਚ ਗਈ, ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਰਾਜ ਚਲਾਵੇ ਤੇ ਕੁਝ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਚੁੱਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਤੋਂ ਰਾਤ ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਰ ਰਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਭਾਗ ਆ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਡੋਰਗੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਤਾਕਤ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੪ ਜੂਨ ੧੮੪੨ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਮਰਵਾਈ।

੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਲਾਗੇ ਸ਼ਾਹ ਬਲਾਵਲ ਪਾਸ ਮੱਲਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਏ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਦੁਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਤੇ ਉਹ ਥਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਪਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਆਏ ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਹ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ਅੱਸੂ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ ਤਿੰਨੋਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਨਿਕੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਿਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫ਼ੌਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਈ ਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਆਦੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ੧੧/- ਰੁਪਏ ਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦੀ ੩੦/- ਰੁਪਏ
 ਮਾਸਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ
 ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਸੰਦ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ੨੭ ਮਾਰਚ ੧੮੪੪
 ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ
 ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਭ ਕੰਵਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ
 ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ
 ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾ. ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਫੌਜ ਪਾਸ ਸੀ,
 ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਦਮਸਤ ਹਾਥੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁੰਡਾ
 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਹਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੪ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ
 ਸਾਮਾਨ ਲੈਂਦੇ ਕੇ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਪਰੰਤੂ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤੇ ਭਾਈ
 ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ (ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਲੱਖ ਦਾ)
 ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਜੱਲੂ
 ਪੰਡਤ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ
 ਦਾ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ ਬਣਿਆ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪੇਂਡੂ
 ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ
 ਇਕ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਕੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਵਿਚ
 ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਏਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਰਵਾਈ। ਸਿਖ ਫੌਜ
 ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖੇਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀਂ,
 ਵਜ਼ੀਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਛੱਡਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ
 ਦੁੱਖ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ,
 ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਰਸਾ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਖ਼ੁਦ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਅਖ਼ੀਰ ੯ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫
 ਨੂੰ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
 ਫੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸੀ, ਅਜਿਹੀ
 ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਇਆ ਤੇ ਉਂਜ ਪਿਛੇ ਬੈਠਾ ਸਾਰੀ ਤਾਰ
 ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ
 ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫ਼ਿਰੰਗੀ, ਲੁਧਿਆਣੇ
 ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਡੇਰੇ ਜਮਾਈ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਸ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨੀਝ ਨਾਲ

ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜਲਦੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ-ਰਈਸਾਂ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੪੧ ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਡੀਊਕ ਆਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਜੁਲਾਈ ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਸਨੇ ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਵਰਗੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਡੀਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫੁਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਕਮੀਨੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦਰਮਿਆਨ ੧੮੦੯ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੇਵਲ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਹੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ੩੨ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ, ੯੮ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ੭੦ ਬੇੜੀਆਂ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਲਛਮਣ ਕੌਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਲਾਗੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਇਹ ਸਭ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੮ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਜੋ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਜਰ ਸਮਿਥ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜੇ ੧੮੦੯ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਤੋੜਿਆ? ਮੇਰੀ ਪੱਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲ ਅਸਾਂ ਕੀਤੀ।”

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਲ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਸਾਰੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਘਰੇਲੀ ਫੁਟ ਕਾਰਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਛੇੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਪਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਫ਼ੌਜੀ ਰੁਕਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ੧੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ੩੯ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ (ਸਭਰਾਉਂ) ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ

ਬਣਾ ਲਏ। ਇਥੋਂ ੨੦ ਕੁ ਮੀਲ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ ਤੇ ੬੦ ਮੀਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸੀ। ਸਿਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਧਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਫੌਜੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੈ, 'ਧਰਮ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਨੁਰਾਤੇ ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਹੋਵੇਗਾ।' ਪਰ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਿਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਇਧਰ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਸਿੱਧਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।" ਇਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਨਾ ਬੋਲਿਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਮਾਨਦਾਰ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਵਰਗਾ ਜਰਨੈਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀ।

੧੪ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁਦਕੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਖਿਸਕ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਿਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫੇਰੂ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਚੰਗੀ ਝੜਪ ਹੋਈ, ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਤੌੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਸੈਨਾ ਭੱਜ ਨਿਕਲੀ। ੨੨ ਦਸੰਬਰ ਤੜਕ ਸਾਰ ਹੀ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੱਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪਿਛੇ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਿ. ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਮੁੱਕ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਵੀ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿ ਉਹ ਖੜੇ ਸਨ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ੭੦ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਸਿਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਗੱਦਾਰ ਆਗੂਆਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਈ ਤੇ ਸਿਖ ਸਤਲੁਜ ਲੰਘ ਕੇ ਉਰਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਜਰਨੈਲ ਹਥਿਆਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ੨੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਸਿਖ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ, ਸਭਰਾਵਾਂ ਲਾਗੇ ਪੁਲ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ ਤੇ ੮ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਖ ਫੌਜ ਨੇ ੬ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਿਰੰਗੀ

ਸੈਨਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਧਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਉਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸੇ ਦਿਨ ਫਿਲੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸ: ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜੋ ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡੋਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ। ਸ: ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੜ ਬਦੋਵਾਲ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ। ੨੮ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਟੱਕਰ ਹੋਈ, ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਾਲ ਲੜੇ।

੩੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕੇ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਜੰਮੂ ਸਟੇਟ ਲੈਣ ਦਾ। ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜੀ ਪੇਸ਼ਬੰਦੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਸ਼ੱਮਸੁਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ੮ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ੧੦ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਸਭਰਾਉਂ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੀ ਲਹੂ-ਭੋਲ੍ਹਵੀਂ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ੩੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਖ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੭੦ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਉਗਰ ਖੜੀ ਸੀ, ਗਹਿਗਚ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਕੋਈ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸਦਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਗ਼ੱਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਪੂਰਬੀਏ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤੋੜ ਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਆਏ ਤਾਂਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਜ਼ਖ਼ਮ ਖਾ ਕੇ ਰਣ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਪਾਂਚ ਸਾਤ ਸਰਦਾਰ ਜਿ ਔਰੈ। ਲਰਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਮ ਗੋਰੈ।

ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਨ ਕੋ ਕਲਕੱਤੇ। ਭੀ ਥਾ ਟਿਕਨ ਔਖ ਅਲਬੱਤੇ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਿਛੋਂ ਪੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਪਿਛੇ ਮੁੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਇਮਦਾਦ ਦੀ ਆਸ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਘ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਭਾਵੇਂ ਪਲਟਨਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਚੜ੍ਹ ਚੜ੍ਹ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨਣੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ।' ਇਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਮਾਂਡਰ ਲਾਰਡ ਗਡ ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਜੇ ਸਿਖ ਆਗੂ ਗ਼ੱਦਾਰ ਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ, ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।' ਉਹ

ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਮੇਰਾ ਅਹੁਦਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਦਵੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਖ ਫੌਜ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਹਾਦਰੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।'

ਇਉਂ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਗੱਦਾਰ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਛਲਾਵੇ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰਨੀ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮੇਜਰ ਬ੍ਰਾਡਫੁਟ ਵੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀ ਕੀ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸੀ। ਕੀ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਸਿਖ ਫੌਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਬਾਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਉਂ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੋਂਦ ਰਚ ਕੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ੧੨ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਜਾ ਪੜਾਉ ਕੀਤਾ। ੧੫ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸੁਲਹ ਲਈ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਸੂਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪਰ ਲਾਰਡਰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼ਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜ ਕੇ ਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣਗੀਆਂ।' ੧੮ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ੯ ਮਾਰਚ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਨ-ਮੰਨਿਆ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ: ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਈਆ ਜੰਗੀ ਤਾਵਾਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਰੁਪਈਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਕੰਪਨੀ ਇਸ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਰੀ ਬਾਗੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਹੀ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ੩੬ ਤੋਪਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਘਟਾ ਵਧਾਂ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੂੰਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੁਲਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਂ ਜੰਮੂ ਦਾ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੰਨਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਹ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ

ਪੱਕੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਕਗ੍ਰੋਗਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿਖ ਹਕੂਮਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਏ। ੨੩ ਮਾਰਚ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਹੌਰੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਘਰੀਂ ਤੌਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਸਰ ਜੌਹਨ ਲਿਟਨਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਲਾਹੌਰ ਰਹੀ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਹੈਨਰੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਲਵਾਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਖੋਹ ਕੇ ਮੁੜ ਹਲ ਦੀ ਜੰਘੀ ਫੜਾਉਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ।'

ਇਹ ਹੈ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਬੜੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਜੰਗ ਰਾਮਨਗਰ (੨੨ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੮) ਚਿਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ (ਜਨਵਰੀ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੪੯) ਵਿਚ ਹੋਈ ਤੇ ੨੦ ਮਾਰਚ ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਕਿੱਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲੇ, ਜੂਨ ਤੇ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੬ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਮਟਕ ਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ ਨੇ ਵੀ ਜੰਗਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿ. ਵੈਨਸਟਾਰਟ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ 'ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੋਣੀ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿੱਸੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ੱਦਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਰਾਇਆਂ ਦੀਆਂ ਮੱਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਸੱਚੀ ਸੱਚੀ ਵਾਰਤਾ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਕਵੀ ਦੀ ਸੰਜੀਦਗੀ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਸਚਾਈ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਡੋਗਰਿਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਧੁਮਾ ਛਡਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਕਰਵਾਈ—ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ

੧. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, *ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ*, ਪੰਨਾ ੨੧੨-੨੦ (ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ)।

ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੱਦਾਰ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਕਲੰਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭੋਲੇ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਸੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਇਵੇਂ ਹੋਈ ਵੀ। ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਇਕ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬੜੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਥਿਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਜਮ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ੧੦੫ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ

ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਉਧਮ ਸਿੰਘ : ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੁਆਨ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ੫ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨਾਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਛੱਜਾ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਥਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ : ਸ. ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦਾ ਭਤੀਜਾ, ਜੋ ੧੬ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲੱਗਾ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡੂਵੇ ਵਾਲਾ : ਇਹ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ, ਰਹਿੰਦਾ ਥਾਨੇਸਰ ਲਾਗੇ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਵਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਧਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇ।

ਅਭੂਤਵੇਲਾ : ਐਵਿਟੇਬਲ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਤਾਲਵੀ ਅਫ਼ਸਰ ਜੋ ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਕੋਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਙ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸੇ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ।

ਅਲੀ ਅਕਬਰ : ਕਾਬਲ ਦੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਘੱਲ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਬਿਠਾਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਨੇ ਐਸੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ

ਦਿਖਾਈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ੧੬ ਹਜ਼ਾਰ ਨਫ਼ਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜੀਉਂਦਾ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੌਂਪਣ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਹੁੰਮ ਮਚ ਗਈ।

ਇਮਾਮ ਸ਼ਾਹ : ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਕਰਨੈਲ ਜਿਸ ਪਾਸ ੧੧ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਇਹ ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜਿਆ।

ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ ਪਟੋਲੀ : ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ, ਜਿਸ ਪਾਸ ੩੦ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਡੇਰਾ ਫਰਾਂਸਿਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ : ਅਟਾਰੀ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ੧੦ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਤ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ੨੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ : ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਜੋ ਨੌਲੱਖਾ ਜਾਂ 'ਡੇਰਾ ਚਾਰ ਯਾਰੀ' ਦਾ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਲ੍ਹੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਅੱਤ ਦੇਖ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੈਚਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂਕਿ ਇਹ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲੇ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ੪੫ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ੨੭ ਮਾਰਚ ੧੮੪੪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਵੱਡੇ ਮੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਲੜਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ : ਇਕ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ, ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗ਼ੌਸ ਖ਼ਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਵੀ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੁੰਮੇਦਾਨ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਭਾਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਲ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਜੋ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੧ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਧੋਬੇ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ, ਪਿਛੋਂ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ : ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਕੇ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਤਕੜਾ ਮਾਲ ਸਮਾਨ ਲੱਦ ਕੇ ਚੋਰੀ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਭੱਜਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ : ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਲੜਦਾ ਮਰਿਆ।

ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ ੧੮੨੧ ਈ.) ਜੋ ੫ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਛੱਜਾ ਡਿਗਣ ਕਾਰਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਛੱਜਾ ਡੇਗਣ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਤਨਾ ਯੋਗ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ੨ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ : ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੋ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਸੇ ਨੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਰਵਾਇਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਧਿਆਨੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ : ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਚਾਲਾਕ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ-ਪਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦਾ ਮਾਲ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਲੱਦ ਕੇ ਜੰਮੂ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਈ ਤੇ ੬੮ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਪਾਇਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਤੇ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਬਦਲੇ ਜੰਮੂ ਸਟੇਟ ਲਈ। ੨੮ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ੧੮੫੭ ਈ. ਦੇਹਾਂਤ। ਹੈਨਰੀ ਹੈਵਲਾਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਏਸ਼ਿਆਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜੇ ਸਾਮਰਤਥ ਮੂਰਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਰਾਉ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਖਿਚ ਲਵੇ, ਇਹੋ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।'

ਘਸੀਟਾ : ਮਹਰ ਘਸੀਟਾ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦਾ ਇਤਬਾਰੀ ਕਾਰਦਾਰ

ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੬ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਚੇਤ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਬਾਜਵਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪਾਤਰ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ੮ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੩੯ ਨੂੰ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਖੁਦ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਚੰਦ ਕੌਰ ਰਾਣੀ : ਸ. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਗੋਦ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਮਰਵਾਇਆ।

ਜਲ੍ਹਾ : ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਹਮੇਤੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕੌਲ ਮਿਸਰ ਜੋ ਬੜਾ ਅਹੰਕਾਰੀ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਅਖਤਿਆਰ ਦੇ ਰਖੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ : ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਭਾਈ ਜੋ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਸੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕੌਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸੰਗੀਨ ਖੋਭ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿੰਦਾਂ ਰਾਣੀ : ਸ. ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਚਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਖੀਰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਜਿੰਦਾਂ ਸਿਰ ਲਾਈ ਕਿ ਇਸੇ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹੋ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੇ ਚਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਖਿਆ, ਉਥੋਂ ਇਹ ਦੌੜ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਵਲੈਤ ਪੁੱਤਰ ਪਾਸ ਰਹੀ। ਦੇਹਾਂਤ ੧ ਅਗਸਤ ੧੮੬੩ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਟੁੰਡਾ ਲਾਟ : ਲਾਰਡ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਇਸਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਟੁੰਡਾ ਲਾਟ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣ ਕੇ ਹਿੰਦ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ੧੮ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਸੀ।

ਤੇਜ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਪਿੰਡ ਏਕੜੀ ਜ਼ਿਲਾ ਮੇਰਠ ਦੇ ਨਿੱਧੇ ਮਿਸਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਜਮਾਦਾਰ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ। ਜਮਾਦਾਰ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਇਹ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਿਖ ਫੌਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਹਰ ਕਮੀਨੀ ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ੱਮਸੁਦੀਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਿਖ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਮਘਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੇਸ-ਧਰੋਹੀ ਪੂਰਬੀਆ, ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤੋੜ ਕੇ ਆਇਆ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੀਸੇ ੨੦-੨੫ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸਟੇਟ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ੧੮੬੨ 'ਚ ਦੇਹਾਂਤ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ (ਜਨਮ ੭ ਸਤੰਬਰ ੧੮੩੮) ਜਿਸ ਨੂੰ ੬ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ (ਯੂ.ਪੀ) ਤੇ ਫਿਰ ਵਲੈਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੬੩ ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ—ਤਿੰਨ ਡੋਗਰੇ ਭਾਈ ਜੰਮੂ ਲਾਗੇ ਅਸਮਹਲਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ, ਕੇਸਰੀ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਚਤੁਰ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰੇਆਜ਼ਮ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਮਰਵਾ ਦਿਆਂ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ। ਅਖ਼ੀਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਹੱਥੋਂ ਲਾਹੌਰ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਿਸਨੂੰ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ।

ਪਿਥੌਰਾ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ : ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਰਈਸ ਜੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਰਫ਼ਦਾਰ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਆਦਮੀਆਂ—ਘਮੰਡ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਭੇਤ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ : ਇਹ ਪਿੰਡ ਗੱਗੋਬੁਹਾ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਤੇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਇਕ ਜਪੀ ਤਪੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜੋ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਡੇਢ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਸੀ। ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਕਤ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। (ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭੁਲ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ੪ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ।)

ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ : ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਜੂਝਦਾ ਮਰਿਆ।

ਮਜ਼ਹਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ : ਇਕ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ੭ ਤੋਪਾਂ ਸਨ।

ਮਾਖੇ ਖ਼ਾਂ : ਇਹ ਛੋਟੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ (ਜਬੂਰਖ਼ਾਨੇ) ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਥਠੋਕਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੜਿਆ। ਹਾਲਤ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਸਭਰਾਉਂ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਚੰਗੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਛਾਵਰ ਕੀਤੇ।

ਮੁਹਕਮਦੀਨ : ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾਂ 'ਮੌਜੂਮਦੀਨ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰੱਜਬ ਅਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ।

ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ : ਜਰਨੈਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਧੀਨ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ੧੪ ਤੋਪਾਂ ਸਨ, ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਪੰਚਾਇਤ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਆਗੂ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿੰਗ-ਟੇਢ ਕਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਟਿਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭਰਾਉਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੋਧਿਆਂ

ਵਾਂਡ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ। ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਹੋਏ ਸਿਧੇ।' ਸਿਧੇ ਦਾ ਭਾਵ ਕੁਟਿਲਤਾ ਤੇ ਦੁਚਿਤੀ ਤਿਆਗਣਾ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ : ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੩ ਨਵੰਬਰ ੧੭੮੦ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ੨੭ ਜੂਨ ੧੮੩੯ ਨੂੰ। ਸਿਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਪਦ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਤੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਇਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਪਰ ਇਸਦੀ ਡੋਗਰਾ ਰਾਜਪੂਤ ਸੈਨਾ ਭੱਜ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪਾਸੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ : ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ। ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦਾ ਅਤਿ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਾਤਕ ਬਣਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ੧੬ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ : ਸ. ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਬੜਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਜੋਤਿਸ਼ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਘੜੀ ਬਣਾਈ ਜੋ ਘੜੀਆਂ, ਪਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਦ ਦਾ ਵਧਣਾ ਘਟਣਾ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਗੋਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਇਸੇ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ। ਨਵੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਰਚ ੧੮੪੪ ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ : ਰੁਹਤਾਸ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਸੰਘੋਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਮਿਸਰ ਜੱਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਕਮੀਨੀ ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਮਾ ਬੜਾ ਮੰਦ-ਭਾਗਾ ਸੀ ਜਦ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਪੂਰਬੀਆ ਤੇਜ ਸਿੰਘ

ਤੇ ਵਜ਼ੀਰੇ-ਆਜ਼ਮ ਨੀਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬਣੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਲੋਭ-ਵਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਜੰਮੂ ਸਟੇਟ ਲੈ ਲਈ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਹਾਕਮ ਜੰਮੂ ਦੇ ਨਾਂ/ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਕਿ ਜੰਮੂ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਹੱਥ ਆ ਗਈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਿਮਕਹਰਾਮ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਆਗਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਇਹ ੧੮੬੬ ਵਿਚ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਮਰਿਆ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਤੁਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਘੋਈ ਦਾ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ‘ਪੋਠੋਹਾਰ’ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਅਟਕ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੂ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਹ ਇਕ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਿਛੇ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

“ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ ਕੌਮਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵ ਸਕਨਾ ਸੰਘੋਈ (ਪੋਠੋਹਾਰ)

ਇਲਾਕਾ ਮਾਬੈਨ ਜਿਹਲਮ ਵ ਜਿੰਧਰਾ ‘ਪੋਠੋਹਾਰ’ ਮੀਗੋਯੈਦ।

ਵ ਅਹਾਲੀਆਨਿ ਪੋਠੋਹਾਰ—ਚਿ ਹਿੰਦੂ ਵ ਚਿ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਬਰਾਇ ਯਕ ਪਾਰਾਇ ਨਾਨ, ਬੇਈਮਾਨ ਮੀਸ਼ਵੈਦ।”

(ਤੁਾਰੀਖ਼ਨਾਮਾ ਕਲਮੀ, ਸਟੇਟ ਆਰਕਾਇਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ)

ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਖਾਲਸਾ’ ਫੌਜ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਨਿਖੱਧ ਬਾਮੂਣ ਜਰਨੈਲ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨੀਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੀ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਮਟਕ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਲਾਲੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗਈ, ਤੇਜੂ ਦਾ ਗਿਆ ਤੇਜ।

ਰਣ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਇਕੇ, ਮੋਢਾ ਆਇ ਫੇਰ।

(੨) ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਚਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਲਤਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਪੇਂਡੂ ਕਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਸੀਹਰਫੀਆਂ, ਬਾਰਾਂਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀੜਾ ਯਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਬਸ ਕਰਦੇ

ਹਰੇ। ਜੋ ਜ਼ਰਾ ਆਲਮ ਫਾਜ਼ਲ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹੂਬਹੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਦਿਤੇ। ਦੇਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਵੀ-ਆਤਮਾ ਹੋਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਦੇਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੁਰਾਜ ਤੇ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਪਈ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਵਲੰਧਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਸਮਝੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਮੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸਾਰਥਕ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਥਣਾ, ਪੀਠੇ ਨੂੰ ਪੀਠਣਾ ਰੁੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਮਣ ਤੇ ਅਣਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਗਾ ਕੇ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰਖਦੇ ਸਨ ਯਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਜਾਤੀ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਅਜੇਹੇ ਲੋਕ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਦੱਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੇਸਮਝੀ ਉਤੇ ਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਵੀ ਕੇਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(ੳ) ਕਥਾ-ਵਸਤੂ

‘ਜੰਗਨਾਮਾ’ ਵਿਉਂਤ ਕੇ ਰਚੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਡੋਰਾਰਾਗਰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਗਰਦੀ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਹ ਵਸਤੂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ

ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼-ਕਥਾ ਸੁਣਨੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਸਬੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਯਾ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਤੇ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਠਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕ ਚੇਤਨ ਤੇ ਦਲੇਰ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬੜੇ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਂ, ਕਟਾਖਾਂ ਸਹਿਤ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ।

ਉਦੋਂ ਇਹ ਗਾਥਾ ਅਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਕਲੇਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਜਿਆ। ਚੂੰਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕ ਦੇਸ ਭਗਤ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ ਨਾਲ ਜੋ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ ਉਸਨੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਵਕੀਲ ਬਣ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਹਰ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ। ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਨਾਇਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਪ ਵਾਲੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਡੋਗਰਾਗਰਦੀ, ਬੁਰਛਾ-ਗਰਦੀ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਿੱਕ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਸਾਲ ੧੦੫ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਹਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਅਣਖੀਲੀ ਬੀਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੋਇਆ 'ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ ਸੂਰਮੇ ਅੰਗ ਮੀਆਂ' 'ਤੇ ਜਾ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਨੇ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਪਸਾਰੇ ਵਾਲੇ ਘਟਨਾ-ਚਕ੍ਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ-ਭਰੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸਦਾ ਮਰਸੀਆ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਡ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜੇਹੀ ਝਾਕੀ ਹੈ :

ਇਹ ਜਗ ਸਰਾਂਇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ, ਕਈ ਜੋਰ ਵਾਲੇ ਇਥੇ ਆਇ ਗਏ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਹੇਗਾ ਰੱਬ ਸੱਚਾ, ਵਾਜੇ ਕੂੜ ਦੇ ਕਈ ਵਜਾਇ ਗਏ।੪।

ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਥਾ-ਨਾਇਕ ਵੱਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ

ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਇਕ ਮਾਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੋਈ ਹੋਣੀ, ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਮੀਆਂ।

ਸੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ-ਸੰਪੰਨ ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਕਵੀ ਦਾ ਹੀਰੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਰ ਗ਼ੈਰ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੀ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ।

ਚਲੀ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ਨਹੀਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਮੀਆਂ,
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਿਸੇ ਨ ਅਟਕਣਾ ਈ, ਸਿੰਘ ਰਹਿਣਗੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਜੇਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੇ,
ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।
ਮੁੱਠ ਮੀਟੀ ਸੀ ਏਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਅਜ ਪਾਜ ਯਾਰੋ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰੇ ਏਥੇ, ਕਦੀ ਰਾਜ ਨਾ ਹੋਇ ਮੁਹਤਾਜ ਯਾਰੋ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਲਾਇ ਬਾਜ਼ੀ, ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ ਸੂਰਮੇ ਅੰਗ ਮੀਆਂ।
ਇਹ ਅਤੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹੋਰ ਸਤਰਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਇਕ,
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹੈ ਜੋ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੁਝਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤਕ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦਾ
ਹੈ ਪਰ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਡੋਗਰਿਆਂ ਵਰਗੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦੀ ਕੁਟਿਲ ਨੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਭੰਡਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਾਰਣ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ ਨੂੰ ਉਹ 'ਭੂਤ ਮੰਡਲੀ' ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਦਾ ਬਚਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਨੂੰ ਉਹ 'ਆਫ਼ਤ' ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਬਿੱਜ ਵਾਂਗ ਪਈ ਯਾ 'ਬੇਪੀਰ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੂਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਥਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਗੁਮਾਸਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ।

ਰਾਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ, ਸਿਰ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਅਫ਼ਾਤ ਆਹੀ।
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀ ਮਾਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤੇ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ :

ਸਿੰਘਾਂ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਨੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਜੀ।
ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਈ, ਭਾਵੇਂ ਦੇਹ ਤੂੰ ਢੇਰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਜੀ। (੬੫)
ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਆਣ ਮੈਦਾਨ ਲੱਥੇ, ਗੰਜ ਲਾਹ ਸੁਣੇ ਉਹਨਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ। (੭੧)

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੇਖ ਮੈਦਾਨ ਜਾ ਕੇ, ਰੁਲਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਪਈ ਝੰਡ ਮੀਆਂ। (੭੪)

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ, ਵਾਂਙ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁਟੇ। (੯੦)

ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸੁਘੜ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰਾ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੱਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੋਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਛਲ ਬਾਂਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਝੰਡੇ ਨਿਕਲੇ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, ਚੜ੍ਹੇ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ ਮੀਆਂ

ਚੜ੍ਹੇ ਪੁੱਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ, ਜਿਉਂ ਬੋਲਿਓਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੀਆਂ (੫੮)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ :

ਇਕ ਵਾਰ ਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਇ ਸਾਡੇ ਇਕ ਘੜੀ ਵਿਚ ਮਾਰ ਉਖਾੜੀਏ ਜੀ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਉਤਾਰੀਏ ਜੀ। (੫੬)

ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਲਾਇਕ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਆਗੂ ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਕਵੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ 'ਸਰਕਾਰ' ਬਾਝੋਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਇਸ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ, ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ, ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਤੱਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਸਹਜੇ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਜਾ ਫਬਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਨਾਮ, ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਕਵੀ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਯਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾ ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕ ਲੋਕ ਕਵੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤੀ ਰਚਨਾ ਰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਵਰਗੇ ਆਲਮ ਫ਼ਾਜ਼ਲ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਙ ਉਚੇਚਾ ਅਲੰਕਾਰਕ ਮਹੱਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਕਿਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਇਸ ਦਰਦਨਾਕ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤੀ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਬੀਰ-ਗਾਥਾ

ਦਾ ਰੰਗ ਮੰਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਾਗ, ਬਾਜ਼ੀ, ਖੇਲ ਯਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸਰਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੱਦਾਦ, ਬੈਬੇਲੋਨੀਆ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਨਮਰੂਦ, ਮਿਸਰ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਉਨ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਵਰਗੇ ਕਈ ਪਰਤਾਪੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਹੋਏ ਜੋ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਵਾਂਙ ਫੇਰੀ ਪਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ, ਜੈਮਲ ਫੱਤਾ, ਮੀਰ ਦਾਦ ਚੌਹਾਨ ਵਰਗੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੱਸਦਿਆਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ (ਛੰਦ ੨੯)। ਜਦ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਵੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੧ ਈ. ਵਿਚ ੧੬੦੦੦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਫ਼ਰੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜ਼ਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਕੂਮਤ ਸੌਂਪੇ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਉਪਮਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰੂਪਕ ਤੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਸਿਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰਿਹਾ ਨ ਕੋਈ ਕੁੰਡਾ, ਹੋਇਆ ਸ਼ੁਤਰ ਜਿਉਂ ਬਾਝ ਮੁਹਾਰ ਮੀਆਂ।੪੧।

ਪਾਵਾਂ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਙ ਚਾ ਵੰਡੀਆਂ ਨੀ।੪੬।

ਇਕ ਲੱਖ ਬੇਟਾ ਸਵਾ ਲਖ ਪੋਤਾ, ਰਾਵਣ ਮਾਰਿਆ ਘਰੇ ਦੇ ਭੇਤ ਮੀਆਂ।੫੫।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਐਸੀਆਂ ਸਿਕਲ ਹੋਈਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗੁਰਾਂ ਦੇਣ ਦਿਖਾਲੀਆਂ ਨੀ।੬੦।

ਅੱਗੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਧਨੀ ਭੀ ਹੈਨ ਗੋਰੇ, ਵੰਗਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਨਾਹਿ ਕੁੜੀਆਂ।੬੧।

ਕੁੰਜਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੂੰ.....।੭੦।

ਅਸਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ, ਅਗੋਂ ਡੂਮਣਾ ਛਿੜੇ ਮਖੀਰ ਮੀਆਂ।੭੮।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ, ਵਾਂਙ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁਟੇ।੮੦।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੌਲਤਾਂ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਦਾ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁਮਾਸਤਾ ਈ।੧੦੩।

ਹੈਸੀ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿਆਸੀ, ਹੋਈਆਂ ਸੁਰਖ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਰੰਗ ਮੀਆਂ।

ਧਰਤੀਉਂ ਉਡ ਕੇ ਪੂੜ ਦੇ ਬਣੇ ਬੱਦਲ, ਜੈਸੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਕਾਸ਼ ਪਤੰਗ ਮੀਆਂ।੧੦੫।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਢੰਗ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੇਂ।

ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਖੁਨਾਮੀ ਦੱਸਦਿਆਂ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਵਣ ਦੀ, ਕੈਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੀ ਹੇਠੀ ਨਾਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਈ ਗਈ ਹੈ। 'ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਨੀ ਰੰਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰੋਂ ਕਾਰੇ।' ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਰਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਥੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਜੇਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਮਾਲਾ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਦਰਦਨਾਕ ਕਿੱਸਾ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜਾ ਕਤਲ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸੀ ਰੰਗ ਦੇਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਅਲੰਕਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਖੂਨੀ ਵਾਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿਲ-ਵਿੰਨੂਵੀਂ ਤੇ ਟੁੰਬਵੀਂ ਬਣਦੀ ਗਈ, ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੰਭ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ।

(ੲ) ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਜਿਥੇ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ, ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਢੁਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਪਰਬੀਨਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਇਤਨੀ ਨਾਟਕੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੇਰ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਦੂਜੇ, ਜਿਸ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਦ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਯੂਰਪੀਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਲਟਨ (ਪੜਤਲ), ਰਜਮੰਟ (ਰਜਬਣ) ਲਾਟ, ਕਰਨੈਲ, ਅੜਦਲੀ, ਕੌਂਸਲ, ਕੰਪਨੀ, ਮੇਟਖਜ਼ੀਨ, ਕਰਾਬੀਨ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਸੰਕੇਤ—ਗੁਰਮਤਾ, ਪ੍ਰਸਾਦ, ਹਰਨ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰਤਾ ਫੜਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਾਣ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਆਪਣੇ

ਭਾਈ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿਛੋਂ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗ ਭੜਕਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਵੀਰ ਮੇਰਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੋਹਾਂਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੰਡੀਆਂ ਨੀ।
ਧਾਂਕਾਂ ਪੈਣ ਵਲਾਇਤੀਂ ਦੇਸ ਸਾਰੇ, ਪਾਵਾਂ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਚਾ ਵੰਡੀਆਂ ਨੀ।
ਚੂੜੇ ਲਹਿਣਗੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੇ, ਨੱਥ ਚੌਂਕ ਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪੈਣਗੇ ਵੈਣ ਡੂੰਘੇ, ਜਦੋਂ ਹੋਣ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਰੰਡੀਆਂ ਨੀ। ੪੬।
ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਚੁਆਲਾਮੁਖੀ ਲਗਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ ਪਰ ਸਿਖ ਸੈਨਾ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਜਵਾਲਾ ਦਾ ਦੁਰਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਫੂਕ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੰਡਾ ਲਾਟ—ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਗੋਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ :

ਟੁੰਡੇ ਲਾਟ ਨੇ ਚੁਕਿਆ ਆਣ ਬੀੜਾ, ਹਮੀ ਜਾਇਕੇ ਸੀਖ ਸਿਉਂ ਅੜੇਗਾ ਜੀ।
ਘੜੀ ਤੀਨ ਮੇਂ ਜਾਇ ਲਾਹੌਰ ਮਾਰਾਂ, ਏਸ ਬਾਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪੜੇਗਾ ਜੀ। ੪੭।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਾਮਿਅਕ ਅਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਸ) ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ

ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਇਹ ਹੋਏ ਹਨ :

- (੧) ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ (੧੭੮੯-੧੮੬੨ ਈ.)
- (੨) ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ (੧੭੬੮-੧੮੪੫ ਈ.)
- (੩) ਕਾਂਦਰਯਾਰ (੧੮੦੨-੧੮੫੦ ਈ.)
- (੪) ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ (੧੮੦੬-੧੮੬੩ ਈ.)
- (੫) ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (੧੮੧੩ ਈ.)
- (੬) ਮਟਕ (ਸਮਕਾਲੀ)
- (੭) ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ (ਸਮਕਾਲੀ)।

ਸੱਯਦ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ (੧੭੩੫-੧੮੪੩) ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ੧੦੮ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ੧੮੪੩ ਈ. ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਜਿਸ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

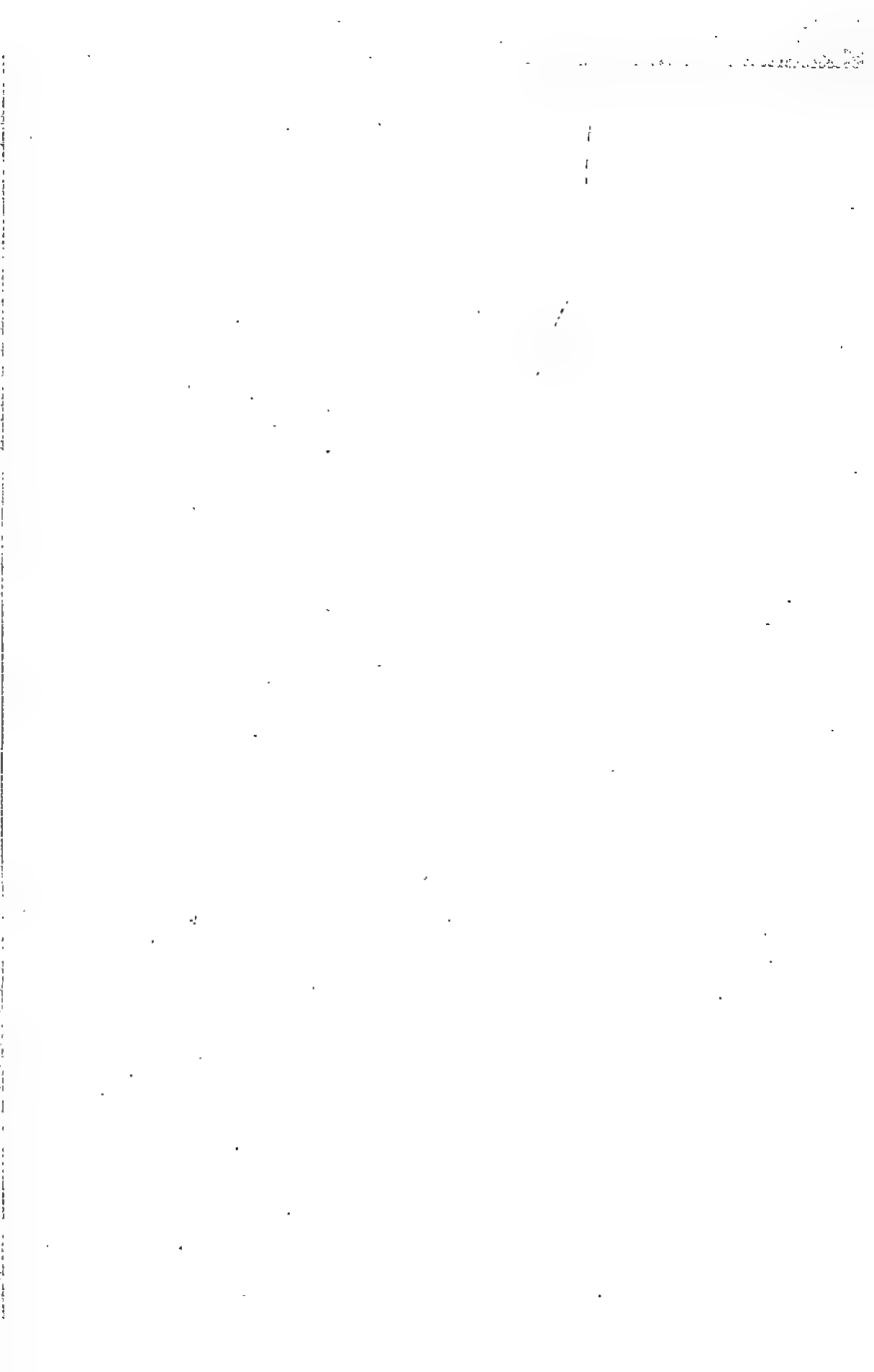
ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ, ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਆਲਮ ਫ਼ਾਜ਼ਲ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਪਰਧਾਨ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਥਿਆ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਰਚਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬੀਰਤਾ, ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਜਗ-ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪ-ਬੀਤੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁੰਦਿਆ ਤੇ ਯਥਾਸ਼ਕਤਿ ਬਿਆਨਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸੱਜਰੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਜਗਾਉਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮੀਆਂ, ਗੱਦਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਠੀਕ ਜਾਂ ਅਠੀਕ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਤੇ ਬੇਮੁਹਾਰ ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਮੀ ਨਾਲ ਕਵੀ ਦਾ ਗੌਰਵ ਘਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸ ਖ਼ੂਨੀ ਕਾਂਡ ਦਾ ਰੰਗ ਜਿਸ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਟਕ ਨੇ ਇਸ ਕਠੋਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਡਿਉਢ ਵਰਗੀ ਮਟਕ ਵਾਲੀ ਕੌਮਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੈਤ ਡਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਡਿਉਢ ਛੰਦ, ਇਕ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਵਾਲੀ ਖੁੰਡੀ। ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਤ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਸ ਨੇ ਗੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਖ਼ੂਬ ਲਈ ਹੈ। ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਕਾ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੂਟ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਉਠਾਉਣੇ ਉਹ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਦਰਯਾਰ ਤੇ ਸਹਾਈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਬੀਰ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨਿਆਰੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਵਲੂਧਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਫ਼ਿਰੰਗੀਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਸਮ ਉਤੇ ਜੋ ਜ਼ਖ਼ਮ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਵੈਣ ਪਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਸੱਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਹੂਕ ਇਕ ਦਰਦ

ਫੇੜਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਫ ਤੇ ਨਰੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਂਝੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਬਰਖ਼ੂਰਦਾਰ ਤੇ ਝੰਡਾਬਰਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

—ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਜੰਗਨਾਮਾ
ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ
(ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ

ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਿਰੰਗੀਆਂ

੧

ਅੱਵਲ ਹਮਦਾ ਜਨਾਬ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਨੂੰ,
ਜਿਹੜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਲ ਬਣਾਵਦਾ ਈ।
ਚੌਦਾਂ ਤਬਕਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ ਨਿਗਾਰ ਕਰ ਕੇ,
ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਦੇ ਭੇਖ ਰਚਾਵਦਾ ਈ।
ਸਫਾਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਭ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ,
ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਰ ਵਿਛਾਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਓਸ ਤੋਂ ਸਦਾ ਡਰੀਏ,
ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਥੀਂ ਭੀਖ ਮੰਗਾਵਦਾ ਈ।

੨

ਇਹ ਤੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ,
ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਰੱਖੇ ਭੇਸ ਮੀਆਂ।
ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਐਸ਼ ਮਾਘੇ,
ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਬਾਲ ਵਰੇਸ ਮੀਆਂ।
ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਦੌਲਤਾਂ ਫੀਲਾਂ ਘੋੜੇ
ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇਸ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰੂਪ ਦੁਨੀਆਂ,
ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਕਾਲੜੇ ਕੇਸ ਮੀਆਂ।

੧. ਮਹਿਮਾ। ੨. ਚੌਦਾਂ ਲੋਕ। ੩. ਹਾਥੀ।

ਇਕ ਰੋਜ਼ ਬਡਾਲੇ ਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ,
 ਚਲੀ ਆਣ ਫਿਰੰਗੀ ਦੀ ਬਾਤ ਆਹੀ।
 ਸਾਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੀਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਯਾਰਾਂ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਹੀ।
 ਰਾਜੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ,
 ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਛਾਤਾ ਆਹੀ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ,
 ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤ ਆਹੀ।

ਏਹੁ ਜੱਗ ਸਰਾਇੰ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਦੀ,
 ਏਥੇ ਜ਼ੋਰ ਵਾਲੇ ਕਈ ਆਇ ਗਏ।
 ਸ਼ਿੱਦਾਦ, ਨਮਰੂਦ, ਫਿਰਉਨ ਜੇਹੇ,
 ਦਾਅਵੇ ਬੰਨ੍ਹਿ ਮੁਦਾਇ ਕਹਾਇ ਗਏ।
 ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਜੇਹੇ ਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ,
 ਫੇਰੀ ਵਾਂਗ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਪਾਇ ਗਏ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਹੇਗਾ ਰੱਬ ਸੱਚਾ,
 ਵਾਜੇ ਕੂੜ ਦੇ ਕਈ ਵਜਾਇ ਗਏ।

ਮਹਾਂਬਲੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਪੈਦਾ,
 ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਮੁਲਖ ਨਿਵਾਇ ਗਿਆ।
 ਮੁਲਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਿਸ਼ੌਰ, ਚੰਬਾ,
 ਜੰਮੂ, ਕਾਂਗੜਾ ਕੋਟ, ਛੁਡਾਇ ਗਿਆ।

੧. ਬਿਪਤਾ। ੨. ਸਾਮੀ ਤੁਰੀਖ ਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ।

ਤਿੱਬਤ ਦੇਸ ਲੱਦਾਖ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋੜੀ,
ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਚਲਾਇ ਗਿਆ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜਾਣ ਪੰਚਾਸ ਬਰਸਾਂ,
ਹੱਛਾ ਰੱਜ ਕੇ ਰਾਜ ਕਮਾਇ ਗਿਆ।

੬

ਜਦੋਂ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਸ ਪੂਰੇ,
ਜਮ੍ਹਾ ਹੋਏ ਨੀ ਸਭ ਸਰਦਾਰ ਮੀਆਂ।
ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕੌਰ ਸਾਹਿਬਾ,
ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਦਰਬਾਰ ਤਲਵਾਰ ਮੀਆਂ।
ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਢਾਹ ਮਾਰੀ,
ਮੇਇਆ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦਾ ਯਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅਸਾਂ ਭੀ ਨਾਲ ਮਰਨਾ,
ਸਾਡਾ ਇਹੋ ਸੀ ਕੋਲ-ਕਰਾਰ ਮੀਆਂ।

੭

ਮੇਰੇ ਬੈਠਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੂਨ ਕੀਤਾ,
ਇਹ ਤਾਂ ਗਰਕ ਜਾਵੇ ਦਰਬਾਰ ਮੀਆਂ।
ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਵੀ ਕੌਰ ਨਾ ਰਾਜ ਕਰਸੀ,
ਅਸੀਂ ਮਰਾਂਗੇ ਏਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਨਾਹੱਕ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੂਨ ਕੀਤਾ,
ਇਹ ਤਾਂ ਮਰਨਗੇ ਸਭ ਸਿਰਦਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਧੁਰੋਂ ਤਲਵਾਰ ਵੱਗੀ,
ਸਭੇ ਕਤਲ ਹੋਏ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।

੮

ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਹੋਯਾ ਬਹੁਤ ਮਾਂਦਾ।
ਬਰਸ ਇਕ ਪਿੱਛੇ ਬਸ ਕਾਲ ਹੋਇਆ।
ਆਈ ਮੌਤ ਨਾ ਅਟਕਿਆ ਇਕ ਘੜੀ,
ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਇਆ।
ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ,
ਜ਼ਰਾ ਗ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਮੂਲ ਰੋਇਆ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਈਆਂ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਣੇ ਦਾ,
ਵਿਚ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਕੌਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ।

੯

ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ,
ਵੇਖੋ ਸਾੜਨੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲੈ ਚੱਲੇ।
ਧਰਮਰਾਇ ਨੂੰ ਜਾਇ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ,
ਕੌਰ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ ਓਨ ਦੂਤ ਘੱਲੇ।
ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਦੂਤ ਉੱਠ ਦੌੜੇ,
ਜਦੋਂ ਹੋਏ ਨੀ ਮੌਤ ਦੇ ਆਇ ਹੱਲੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੇਖ ਰਜ਼ਾਇ ਰੱਬ ਦੀ,
ਉਧਮ ਸਿੰਘਾ ਤੇ ਕੌਰ ਦੇ ਸਾਸ ਚੱਲੇ।

੧੦

ਇਕ ਦੂਤ ਨੇ ਆਇ ਕੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ,
ਪਲਕ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਆਇਆ ਈ।
ਜਿਹੜਾ ਧੁਰੋਂ ਦਰਗਾਹੋਂ ਸੀ ਹੁਕਮ ਆਇਆ,
ਦੇਖੋ ਓਸ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਬਜਾਇਆ ਈ।

੧. ਕਮਜ਼ੋਰ। ੨. ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ।

ਅੰਦਰ ਤਰਫ਼ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ,
ਛੱਜਾ ਢਾਹਿ ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਪਾਇਆ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਥਾਇੰ ਮੋਇਆ,
ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਸਹਕਦਾ ਆਇਆ ਈ।

੧੧

ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਲੁਕਾਇ ਕੇ ਰੱਖਿਓ ਨੇ,
ਦਿਨ ਦੂਜੇ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਆਈ।
ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੂਲ ਦਰੇਗ ਨਾਹੀ,
ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤਾਈਂ ਓਥੇ ਰੋਣ ਆਈ।
ਮ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਰੋ ਸਸਕਾਰ ਇਸ ਦਾ,
ਰਾਣੀ ਆਖਦੀ—‘ਤੁਸਾਂ ਕਿਉਂ ਦੇਰ ਲਾਈ?’
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰੋਂਦੀ ਏ ਚੰਦ ਕੌਰਾਂ,
ਜਿਹਦਾ ਮੋਇਆ ਪੁਤ੍ਰ ਸੋਹਣਾ ਸ਼ੇਰ ਸਾਈ।

੧੨

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ,
ਜਿਹਦਾ ਮੋਇਆ ਭਤੀਜਾ ਭਰਾਉ ਯਾਰੋ।
ਓਨ ਤੁਰਤ ਵਟਾਲਿਓ ਕੂਚ ਕੀਤਾ,
ਰਾਹੀਂ ਆਵਦਾ ਘੱਤ ਵਹੀਰ ਯਾਰੋ।
ਜਦੋਂ ਆਣ ਕੇ ਹੋਇਆ ਲਾਹੌਰ ਦਾਖਲ,
ਅੱਖੀਂ ਰੋਵੇ ਪਲਟਦਾ ਨੀਰ ਯਾਰੋ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲੋਕ ਦਿਲਬਰੀ ਦੇਂਦੇ,
ਚੰਦ ਕੌਰ ਹੋਈ ਦਿਲਗੀਰਾ ਯਾਰੋ।

ਦਿੱਤੇ ਸੰਤਰੀ ਚਾਰ ਖਲਾਰ ਚੋਰੀ,
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਅੱਜ ਆਵਣਾ ਜੇ।
ਤੁਰਤ ਫੂਕ ਦੇਹ ਤੁਸੀਂ ਕਰਾਬੀਨਾ,
ਪਲਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰ ਗਵਾਵਣਾ ਜੇ।
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ,
ਅੰਦਰ ਅੱਜ ਹਜ਼ੂਰ ਨਾ ਜਾਵਣਾ ਜੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅਜੇ ਨਾ ਜ਼ੋਰ ਤੇਰਾ,
ਭੈਨੂੰ ਅਸਾਂ ਹੀ ਅੰਤ ਸਦਾਵਣਾ ਜੇ।

ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਮੰਦੀ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖੀ,
ਦੁਗ਼ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਹੋਰ ਬਥੇਰੀਆਂ ਨੀ।
ਓਨ ਤੁਰਤ ਲਾਹੌਰ ਥੀ ਕੂਚ ਕੀਤਾ,
ਬੈਠਾ ਜਾਇ ਕੇ ਵਿਚ ਮੁਕੋਰੀਆਂ ਨੀ।
ਪਿੱਛੇ ਰਾਜ ਬੈਠੀ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰਾਂ,
ਦੇਦੇ ਆਇ ਮੁਸਾਹਿਬਾ ਦਲੇਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕੌਰ ਨਾ ਜੰਮਣਾ ਏ,
ਕਿਲ੍ਹੇ ਕੋਟ ਤੇ ਰਈਅਤਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਨੀ।

ਰਾਜੇ, ਲਸਕਰਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ,
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਦਾਈਏ ਜੀ।
ਉਹ ਹੈ ਪੁਤ੍ਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫਤੇ-ਜੰਗੀ,
ਗੱਦੀ ਓਸ ਨੂੰ ਚਾਇ ਬਹਾਈਏ ਜੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਆਖਿਆ, 'ਰਾਜਾ ਜੀ ! ਹੁਕਮ ਤੇਰਾ,
ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸੋ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਈਏ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਗੱਲ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢੇ,
ਦਿਸੇ ਵਖਤ ਹੀ ਤੁਰਤ ਮੰਗਾਈਏ ਜੀ।'

੧੬

ਬਾਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਲਈ ਹੁਖਸਤ,
ਤਰਫ ਜੰਮੂ ਦੀ ਹੋਏ ਨੀ ਕੂਚ ਡੇਰੇ।
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਾਈਂ ਲਿਖ ਘੱਲੀ ਚਿੱਠੀ,
ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਫੂ ਕਰ ਛੱਡੇ ਨੀ ਕੰਮ ਤੇਰੇ।
ਧੌਂਸਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਲਾਹੌਰ ਜਲਦੀ,
ਅੱਗੋਂ ਆਇ ਮਿਲਸਨ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਬੇੜੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਿਲਣਗੇ ਸਭ ਅਫਸਰ,
ਜਿਸ ਵੇਲੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜਾਇ ਨੇੜੇ।

੧੭

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ,
ਫੌਜਾਂ ਤੁਰਤ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਘੱਲੀਆਂ ਨੀ।
ਘੋੜੇ ਹਿਣਕਦੇ ਤੇ ਮਾਰੂ ਵੱਜਦੇ ਨੀ,
ਧੂੜਾਂ ਉੱਡ ਕੇ ਘਟਾਂ ਹੋ ਚੱਲੀਆਂ ਨੀ।
ਆਵੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਾਸ ਨੀ ਲਾਏ ਡੇਰੇ,
ਫੌਜਾਂ ਲੱਥੀਆਂ ਆਣ ਇਕੱਲੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਆਣ ਜਾਂ ਰਬ ਪਹੁੰਚੇ,
ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਨੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਬੁੱਧੁ ਦੇ ਆਵਿਓ ਜੀ,
 ਕਰ ਤੁਰਮਾ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਧਾਇਆ ਈ।
 ਫਲੇ ਪੜਤਲਾਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਪਾੜ ਕੇ ਜੀ,
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਲੰਘਾਇਆ ਈ।
 ਓਸ ਬਲੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਤੇਜ ਭਾਰੀ,
 ਜਿਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਲਾਇਆ ਈ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਹਾਰ ਕੇ ਵਿਚਲਿਆਂ ਨੇ,
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਬਿਠਾਇਆ ਈ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਆਣ ਬੈਠਾ,
 ਰਾਣੀ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪਾਈ।
 ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਰੱਬ ਨੇ ਰਾਜ ਦਿੱਤਾ,
 ਉਹ ਤਾਂ ਮੱਲ ਬੈਠਾ ਸਾਰੀ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ।
 ਬਰਸ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਹੋਇਆਂ,
 ਰਾਣੀ ਦਿਲ ਦੇ ਵਿਖੇ ਸੋ ਜਿੱਚ ਆਹੀ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰ ਕੇ ਚੰਦ ਕੌਰਾਂ,
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਲੋਂ ਬਲਾਇਆਂ ਲਾਹੀ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਰਾਜ ਦਿੱਤਾ,
 ਲਿਆ ਖੋਹਿ ਲਾਹੌਰ ਜੋ ਰਾਣੀਆਂ ਥੀਂ।
 ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਜਿਹੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੀਤੀ,
 ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛ ਲੈ ਰਾਹ ਪਧਾਣੀਆਂ ਥੀਂ।

੧. ਵਾਜਾ। ੨. ਬਿਪਤਾ। ੩. ਪਾਂਧੀਆਂ।

ਮੁੜ ਕੇ ਫੇਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਾਜ਼ੀ,
ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਸਲ ਸਵਾਣੀਆਂ ਥੀਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜੰਮਿਆ ਅਲੀ ਅਕਬਰ,
ਆਂਦਾ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਾਲਿਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਥੀਂ।

੨੧

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰੀ ਚੰਦ ਕੌਰਾਂ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਈਂ ਹਜ਼ੂਰ ਚਾ ਸੱਦਿਆ ਈ।
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁੱਝੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ,
ਓਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਚਾ ਕੱਢਿਆ ਈ।
ਰਾਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗਿਲਾ ਮਿਟਾਵਣੇ ਨੂੰ,
ਨੱਕ ਕੰਨ ਚਾ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਢਿਆ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲਾਹਿ ਕੇ ਸਭ ਜ਼ੇਵਰ,
ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਛੱਡਿਆ ਈ।

੨੨

ਬਰਸ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੈਣ ਬਦਲੇ,
ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਹ ਬਿਲਾਵਲ ਲਗਾਵਦਾ ਈ।
ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁੱਝੀ ਕਰਾਬੀਨਾਂ ਲੈ ਕੇ,
ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਣ ਦਿਖਾਵਦਾ ਈ।
ਡਿੱਠੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੈਲੀ,
ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਚਾ ਕਲਾ ਦਬਾਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਪਿਆ ਫੜਕੇ,
ਤੇਗਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸੀਸ ਉਡਾਵਦਾ ਈ।

੨੩

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਬਾਗ ਦੀ ਤਰਫ ਆਇਆ,
ਅੱਗੋਂ ਕੌਰਾ ਜੋ ਹਮ ਕਰਾਵਦਾ ਈ।
ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੈਲੀ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖੀ,
ਅੱਗੋਂ ਵਾਸਤਾ ਰੱਬ ਦਾ ਪਾਵਦਾ ਈ।
'ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਰਾਂਗਾ ਬਾਬਾ ਜੀ! ਟਹਿਲ ਤੇਰੀ',
ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸੀਸ ਨਿਵਾਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਓਸ ਨਾ ਇਕ ਮੰਨੀ,
ਤੇਗ ਮਾਰ ਕੇ ਸੀਸ ਲੈ ਆਵਦਾ ਈ।

੨੪

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਮਾਰ ਕੇ ਜੀ,
ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉੱਠ ਧਾਏ।
ਰਾਜਾ^੧ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ,
'ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਏ।'
ਗੱਲੀ ਲਾਇ ਕੇ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਂਦਾ,
ਕੈਸੇ ਅਕਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਚ ਪਾਏ।
'ਕਿੱਥੇ ਮਾਰੀ ਸੀ ਰਾਜਾ ਜੀ! ਚੰਦ ਕੌਰਾ?'
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪੁੱਛਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ।

੨੫

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਮਤਿ ਦਿੱਤੀ,
'ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਜੀਵਦਾ ਛੱਡਿਆ ਈ।'
ਮਗਰੋਂ ਮਹਿਰ ਘਸੀਟਾ ਭੀ ਬੋਲਿਆ ਈ,
ਅੱਗੋਂ ਸੁਖਨ^੩ ਸਲਾਹੀ ਨੇ ਕੱਢਿਆ ਈ।

੧. ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ। ੨. ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ। ੩. ਬਚਨ।

ਇਕ ਅੜਦਲੀ ਨੇ ਕਰਾਬੀਨਾ ਮਾਰੀ,
ਰੱਸਾ ਆਸ-ਉਮੈਦ ਦਾ ਵੱਢਿਆਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜ਼ਿੰਮੀ ਤੇ ਪਿਆ ਤੜਫੇ,
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤਾਈਂ ਤੁਰਤ ਸੱਦਿਆਈ।

੨੬

ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਲਾਇ ਟਿੱਕਾ,
ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਦੱਖਣਾਂਈ।
‘ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਏ ਨੀ ਸਭ ਕਾਰੇ,
ਅੱਗੇ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚੇ ਤੈਨੂੰ ਰੱਖਣਾਈ।
ਸਾਨੂੰ ਘੜੀ ਦੀ ਕੁਝ ਉਮੈਦ ਨਾਹੀ,
ਅੱਜ ਰਾਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਿਨ ਚੱਖਣਾਈ।
ਤੇਰੀ ਵਲ ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਨਜ਼ਰ ਮੈਲੀ,
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਹੇਗਾ ਸੱਖਣਾਈ।

੨੭

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ,
ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਤੁਰਤ ਚੜ੍ਹਿਆ।
ਧੌਂਸਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪਹੁਤਾ ਲਾਹੌਰ ਜਲਦੀ,
ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵੜਿਆ।
ਰਾਜਪੂਤ ਉਹ ਡੋਗਰਾ ਖੂਬ ਚੰਗਾ,
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਖੂਬ ਲੜਿਆ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਇਆ ਲੱਧਾ,
ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਜੀਵਦਾ ਆਇ ਫੜਿਆ।

੧. ਬੰਦੂਕ। ੨. ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ।

ਦੋਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੂਰਮੱਤਾ ਹੋਈ,
ਖੰਡਾ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਵਜਾਇ ਗਏ।
ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਧਣ ਦੋਂਦਾ,
ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕਲਹ ਮਿਟਾਇ ਗਏ।
ਰਾਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ,
ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪਾਇ ਗਏ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਏ ਦੋਵੇਂ,
ਚੰਗੇ ਸੂਰਮੇ ਹੱਥ ਦਿਖਾਇ ਗਏ।

ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਨੂੰ ਗਾਂਵਦਾ ਜਗ ਸਾਰਾ,
ਜੈਮਲ ਫੱਤੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਮੀਰ ਦਾਦਾ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਸਤਰ ਅੰਦਰ,
ਮੋਈਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਖਾਇ ਕਟਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਜੇਹੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੀਤੀ,
ਤੇਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮੁਏ ਨੀ ਬੀਰ ਬਣ ਕੇ,
ਜਾਨਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨੀ।

ਪਿੱਛੇ ਆਣ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋਇਆ,
ਸੋਚੀ ਪਏ ਨੀ ਸਭ ਸਿਰਦਾਰ ਮੀਆਂ।
ਅੱਗੇ ਰਾਜ ਆਇਆ ਹੱਥ ਬੁਰਛਿਆਂ ਦੇ,
ਪਈ ਖੜਕਦੀ ਨਿੱਤ ਤਲਵਾਰ ਮੀਆਂ।

੧. ਬਹਾਦਰੀ। ੨. ਅਮੀਰ ਬੱਦਾਦ, ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ।

ਗੱਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਹਿਣ ਦੇਂਦੇ,
ਹੋਰ ਕੌਣ ਕਿਸ ਦੇ ਪਾਣੀਹਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਹੋਈ ਹੁਣ ਮੌਤ ਸਸਤੀ,
ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।

੩੧

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਿਰਦਾਰ ਮਜੀਠੀਆ ਸੀ,
ਵੱਡਾ ਅਕਲ ਦਾ ਕੋਟ ਕਮਾਲ ਮੀਆਂ।
ਮਹਾਂਬਲੀ ਸਿਰਦਾਰ ਸੀ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ,
ਡਿੱਠੀ ਬਣੀ ਕੁਚੀਲਣੀ ਚਾਲ ਮੀਆਂ।
ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਬੈਠ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ,
ਏਥੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਾਲ^੨ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਤੁਰ ਗਿਆ ਤੀਰਥਾਂ ਨੂੰ,
ਸਾਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੰਗ ਦਿਵਾਲ^੩ ਮੀਆਂ।

੩੨

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਰਹੇ ਬੈਠਾ,
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਰਾਜ ਕਮਾਂਵਦਾ ਈ।
ਜੱਲ੍ਹਾ ਓਸ ਦਾ ਖਾਸ ਵਜ਼ੀਰ ਹੈ ਸੀ,
ਖਾਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਿਆਂਵਦਾ ਈ।
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆ ਘੂਰੇ,
ਕਹੇ ਕੁਝ ਤੇ ਕੁਝ ਕਮਾਂਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਂਦਾ,
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਾਂਵਦਾ ਈ।

੧. ਭੈੜੀ। ੨. ਮੌਤ, ਅੰਤ। ੩. ਸਾਜ਼ ਸਾਮਾਨ।

ਸਿੰਘਾਂ ਲਿਖਿਆ ਖਤ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ,
ਬੁਰਾ ਕਰਨਹਾਰਾ ਜੱਲੂ ਠੀਕਦਾ ਈ।
'ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਲਈਏ,
ਤੈਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪਇਆ ਉਡੀਕਦਾ ਈ।'
ਅਕਸਰ ਰਾਜ ਪਿਆਰੇ ਨੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ,
ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਪੁਤ੍ਰ ਸਰੀਕ ਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜੱਲੂ ਦਾ ਨੱਕ ਵੱਢੇ,
ਜਾਇ ਭੱਜੇ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਲੀਕਦਾ ਈ।

ਇਸ ਵੇਲੜੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਖਤ ਪੜ੍ਹਿਆ,
ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਨਾ ਮੂਲ ਸਮਾਂਵਦਾ ਈ।
ਵੱਗਾ-ਤੱਗਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਜਾਣਾ,
ਡੇਰੇ ਕਾਠੀਆਂ ਚਾਇ ਪਵਾਂਵਦਾ ਈ।
ਮੰਜੀ ਕਾਕੜੀ ਫੌਜ ਉਤਾਰ ਸਾਰੀ।
ਬਾਈ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਆ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾ,
ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਡੇਰਾ ਆਣ ਲਾਂਵਦਾ ਈ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਖਬਰ ਹੋਈ,
ਸਭੇ ਪੜਤਲਾਂ ਤੁਰਤ ਲਪੇਟੀਆਂ ਨੀ।
ਸਿੰਘਾਂ ਆਖਿਆ, 'ਰਾਜਾ ਜੀ! ਜਾਓ ਮੁੜ ਕੇ,
ਫੌਜਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਮੇਟੀਆਂ ਨੀ।'

‘ਸਿੱਖੇ! ਜੀਉਦੇ ਜਾਣ ਮੁਹਾਲ ਜੰਮੂ’,
ਤਾਅਨੇ ਦੇਣ ਰਜਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਆਇਆ ਵਜ਼ੀਰੀ ਲੈ ਕੇ
ਆਖਣ ਸਭ ਪਹਾੜ ਭੁਮੇਟੀਆਂ ਨੀ।

੩੬

ਤੋਪਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜਤਲਾਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ,
ਚਾਚੇ ਸਕੇ ਉਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਦਾ।
ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਨੇ ਘੱਤਿਆ ਆਣ ਘੇਰਾ,
ਖੰਡਾ ਸਾਰਾ ਦਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਹੱਥ ਫੜਦਾ।
ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਵੇਂ,
ਲੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਟਕਾ ਦੇ ਵਿਚ ਵੜਦਾ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਟਿੱਕੇ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖੀ,
ਮੱਥੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋਇ ਕੇ ਖੂਬ ਲੜਦਾ।

੩੭

ਸਿੰਘ ਜੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹੱਥ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ,
ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕਚੀਚੀਆਂ ਖਾਵਦੇ ਨੀ।
ਅੱਗੇ ਸੱਤ ਤੇ ਅੱਠ ਸੀ ਤਲਬ ਸਾਰੀ,
ਬਾਰਾਂ ਜੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਾਵਦੇ ਨੀ।
ਕਈ ਆਖਦੇ ਦੇਇ ਇਨਾਮ ਸਗਵਾਂ,
ਲੈ ਬੁਤਕੀਆਂ ਗਲੇ ਚਾ ਪਾਵਦੇ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ,
ਪੰਚ ਕੌਸਲੀ ਚਾਇ ਬਣਾਵਦੇ ਨੀ।

੧. ਲੋਹਾ। ੨. ਫੌਜ। ੩. ਸੋਨੇ ਦੀ ਅਸਰਫੀ, ਜੋ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੀ।

੩੮

ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਹਾਵਤਾਂ ਨੂੰ,
ਹੋਏ ਸੁਇਨੇ ਦੇ ਚਾਇ ਕਸਾਂਵਦੇ ਨੀ।
ਤਰਫ਼ ਜੰਮੂ ਦੀ ਦੇਇ ਮਰੋੜ ਚੱਲੇ,
ਸਾਨੂੰ ਆਇ ਕੇ ਸਿੰਘ ਮਨਾਂਵਦੇ ਨੀ।
ਘੇਰੇ ਅਜਲਾ ਦੇ ਅਕਲ ਨਾ ਜ਼ਰਾ ਆਈ,
ਬੁਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਰਾਂਵਦੇ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘ ਲੈ ਮਿਲੇ ਤੋਪਾਂ,
ਅੱਗੋਂ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਡਾਂਵਦੇ ਨੀ।

੩੯

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜੀ,
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਇਓ ਨੇ।
ਤਰਫ਼ ਜੰਮੂ ਦੀ ਮੂੰਹ ਮਰੋੜ ਚੱਲੇ,
ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਰੂਦ ਮਚਾਇਓ ਨੇ।
ਓਥੋਂ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬੰਨ੍ਹ ਆਂਦਾ,
ਕੈਠੇ ਫੇਰ ਲੈ ਕੇ ਗਲੀਂ ਪਾਇਓ ਨੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਕੜੇ ਲੈਣੇ,
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖ ਸੁਣਾਇਓ ਨੇ।

੪੦

ਕੇਹਾ ਬਰਛਿਆਂ ਆਣ ਹਨੇਰ ਪਾਇਆ,
ਜਿਹੜਾ ਬਹੇ ਗੱਦੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ।
ਕੈਠੇ ਕੜੇ ਇਨਾਮ ਰੁਪਏ ਬਾਰਾਂ,
ਕਦੇ ਪੰਜ ਤੇ ਸੱਤ ਨਾ ਚਾਰ ਲੈਂਦੇ।

ਕਈ ਤੁਰੇ ਨੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਉਤੇ,
ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੁੱਟ ਬਜ਼ਾਰ ਲੈਂਦੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਚੜ੍ਹੇ ਮਝੈਲ ਭਾਈਏ,
ਪੈਸਾ ਤਲਬ ਦਾ ਨਾਲ ਪੈਜ਼ਾਰਾ ਲੈਂਦੇ।

੪੧

ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿਚਲੀ,
ਪਈ ਨਿੱਤ ਹੋਂਦੀ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ,
ਸਭੇ ਕਤਲ ਹੋਏ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸਿਰ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਕੋਈ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕੁੰਡਾ,
ਹੋਇਆ ਸੁਤਰਾ ਜਿਉਂ ਬਾਝ ਮੁਹਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਫਿਰਨ ਸਰਦਾਰ ਲੁਕਦੇ,
ਭੂਤ ਮੰਡਲੀ ਹੋਈ ਤਿਆਰ ਮੀਆਂ।

੪੨

ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤੇ ਨੀ ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਰੇ,
ਮੱਥਾ ਖੂਨੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਚਾ ਵੱਟਿਓ ਨੇ।
ਡਰਦਾ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲਣ ਆਇਆ,
ਅੱਗੋਂ ਨਾਲ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੇ ਫੱਟਿਓ ਨੇ।
ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ ਉਡੰਬ ਕੇ, ਡੀਲਾ ਉਤੇ,
ਕੱਢ ਹੋਦਿਓ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਸੱਟਿਓ ਨੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਾਸਤੇ ਪਾਂਵਦੇ ਦਾ,
ਸਿਰ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੱਟਿਓ ਨੇ।

੧. ਜੁੱਤੀ, ਭਾਵ ਜੌਰ ਨਾਲ। ੨. ਖਰਾਬ ਹੋਈ। ੩. ਉੱਠ। ੪. ਭੂਤਰੀ ਫੌਜ। ੫. ਹਾਥੀ।

ਰਾਣੀ ਕੈਦ ਕਨਾਤ ਦੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ,
 ਕਿਸ ਨੂੰ ਰੋਇ ਕੇ ਪਈ ਡਰਾਵਨੀ ਹੈ ?
 ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਹਮਾਇਤੀ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਇ ਕੇ ਵੈਣ ਸੁਣਾਵਨੀ ਹੈ ?
 ਕੇਹੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮੋਇਆ ਸਾਥੋਂ,
 ਜੈਦੇ) ਭੁੰਘੜੇ ਵੈਣ ਤੂੰ ਪਾਂਵਨੀ ਹੈ ?
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੇਹੁ ਇਨਾਮ ਸਗੋਂ,
 ਸਾਡੇ ਜ਼ੋਰ ਤੂੰ ਰਾਜ ਕਮਾਵਨੀ ਹੈ ।

ਪਈ ਝੂਰਦੀ ਏ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾ,
 ਕਿਥੋਂ ਕੱਢਾਂ ਮੈਂ ਕਲਗੀਆਂ ਨਿਤ ਤੋੜੇ ।
 ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਹਿਆ ਨੇ ਵੀਰ ਮੇਰਾ,
 ਜੈਦੀ ਤਾਬਿਆ ਲੱਖ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ ।
 ਕਿਥੋਂ ਕੱਢਾਂ ਮੈਂ ਦੇਸ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦਾ,
 ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਬ ਤੋੜੇ ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਉਸ ਥੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਾ,
 ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੈਰ ਜੋ ਕੋਈ ਮੋੜੇ ।

ਮੈਨੂੰ ਆਣ ਚੁਫੇਰਿਓ ਘੁਰਦੇ ਨੀ,
 ਲੈਂਦੇ ਮੁਫਤ ਇਨਾਮ ਰੁਪਏ ਬਾਰਾਂ ।
 ਜੱਟੀ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਕਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਰੰਡੀ,
 ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਿਚ ਚਾ ਛਿੜਨ ਵਾਰਾਂ ।

ਛੱਡਾਂ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੜਨ ਜੋਗੇ,
ਸਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਜਮਾਦਾਰਾਂ।
ਪਏ ਰੁਲਨਗੇ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸ਼ ਮੁਰਦੇ,
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰਨੀ ਐਸੀ ਮਾਰਾਂ।

੪੬

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਹਿ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਵੀਰ ਮੇਰਾ,
ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੋਹਾਂਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੰਡੀਆਂ ਨੀ।
ਧਾਂਕਾਂ ਪੈਣ ਵਿਲਾਇਤੀਂ ਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ,
ਪਾਵਾਂ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਚਾ ਵੰਡੀਆਂ ਨੀ।
ਚੂੜੇ ਲਹਿਣਗੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੇ,
ਨੱਥ ਚੌਂਕ ਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪੈਣਗੇ ਵੈਣ ਡੂੰਘੇ,
ਜਦੋਂ ਹੋਣ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਰੰਡੀਆਂ ਨੀ।

੪੭

ਅਰਜੀ ਲਿਖੀ ਫਿਰੰਗੀ ਨੂੰ ਕੁੰਜ ਗੋਸ਼ੇ,
ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਵਾਰੀ।
'ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਮੈਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰਨੀ ਹਾਂ,
ਖੱਟੇ ਕਰੀਂ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਵਾਰੀ।
ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਤੂੰ ਸਭ ਲਾਵੀਂ,
ਪਿਛੋਂ ਕਰਾਂਗੀ ਖਰਚ ਮੈਂ ਬੰਦ ਵਾਰੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਫੇਰ ਨਾ ਆਉਣ ਮੁੜ ਕੇ,
ਮੈਨੂੰ ਦੇਤਨੀ ਬਾਤ ਪਸੰਦ ਵਾਰੀ।'

‘ਪਹਿਲੇ ਪਾਰ ਦਾ ਮੁਲਕ ਤੂੰ ਮੱਲ ਸਾਡਾ,
ਆਪੇ ਖਾਇ ਗੁੱਸਾ ਤੈਥੀਂ ਆਵਨੀਗੇ।
ਸੋਈ ਲੜਨਗੇ ਹੋਣ ਬੇ-ਖਬਰ ਜਿਹੜੇ,
ਮੱਥਾ ਕਦੀ ਸਰਦਾਰ ਨਾ ਡਾਹਵਨੀਗੇ।
ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਫੌਜ ਮੈਂ ਪਾੜ ਛੱਡੀ,
ਕਈ ਭਾਂਜ ਅਚਾਣਕੀ ਪਾਵਨੀਗੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲਾਟ ਜੀ! ਕਟਕਾ ਤੇਰੇ,
ਮੇਰੇ ਗਲੋਂ ਤਗਾਦੜੇ ਲਾਹਵਨੀਗੇ।’

ਨੰਦਨ ਕੰਪਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਤਾਬ ਡਿੱਠੀ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੌਣ ਲੜੇਗਾ ਜੀ।
ਟੁੰਡੇ ਲਾਟਾਂ ਨੇ ਚੁਕਿਆ ਆਣ ਬੀੜਾ,
‘ਹਮੀਂ ਜਾਇ ਕੇ ਸ਼ੀਖ ਸੋਂ ਅੜੇਗਾ ਜੀ।
ਘੜੀ ਤੀਨ ਮੈਂ ਜਾਇ ਲਾਹੌਰ ਮਾਰਾਂ,
ਐਸੀ ਬਾਤ ਮੇਂ ਫਰਕ ਨਾ ਪੜੇਗਾ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਫਗਣੋਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਨੂੰ,
ਸਾਹਿਬ ਜਾਇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੜੇਗਾ ਜੀ।’

ਵੱਜੀ ਤੁਰਮ ਤੰਬੂਰ ਕਰਨਾਇ^੧ ਸੁਤਰੀ,
ਤੰਬੂ ਬੈਰਕਾਂ^੨ ਲਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੀਆਂ।
ਕੋਤਲ ਪਾਲਕੀ ਬੱਘੀਆਂ ਤੋਪਖਾਨੇ,
ਦੁਰਬੀਨ ਜੰਗੀ ਸਾਇਬਾਨ^੪ ਮੀਆਂ।

੧. ਫੌਜ। ੨. ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ। ੩. ਵਾਜਾ, ਤੁਰੀ। ੪. ਝੰਡੇ। ੫. ਵੱਡੇ ਚੰਦੇਏ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਨੰਦਨੋਂ ਲਾਟ ਉਠਾਇ ਬੀੜਾ,
ਡੇਰਾ ਪਾਂਵਦਾ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਗੋਰਿਆਂ ਛੇੜ ਛੇੜੀ,
ਮੁਲਕ ਪਾਰ ਦਾ ਮੱਲਿਆ ਆਨ ਮੀਆਂ।

੫੧

ਫਰਾਂਸੀਸਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ,
'ਤੁਸੀਂ ਜਾਹੋ ਖਾਂ ਤਰਫ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜੀ।'
ਓਨ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ ਸੀ,
'ਮਾਈ! ਫੜੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਕਸੀਰ ਨੂੰ ਜੀ।
ਪਾਰੋਂ ਮੁਲਕ ਮੱਲ ਲਿਆ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਨੇ,
ਅਸੀਂ ਮਾਰਾਂਗੇ ਓਸ ਬੇਪੀਰ ਨੂੰ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਆਏ ਨੀ ਹੋਰ ਪਰਿਓ,
ਅਸੀਂ ਡੱਕਣਾ ਓਸ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਜੀ।'

੫੨

ਮਾਈ ਆਖਿਆ, 'ਸਭੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਫੌਜਾਂ,
ਬੂਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾ ਸੱਖਣੇ ਜੀ।
ਮੁਸਲਮਾਨੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਰਹਿਣ ਇਥੇ,
ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਨਾਹੀਂ ਪਾਸ ਰੱਖਣੇ ਜੀ।
ਕੰਠੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੜੇ ਹੋਣ ਅੱਗੇ,
ਮੋਹਰੇ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਨਾ ਧੱਕਣੇ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਬ ਤੇਰਾਂ,
ਮਜ਼ੇ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਚੱਖਣੇ ਜੀ।'

੧. ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫੌਜ। ੨. ਪਲਟਨਾਂ।

ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ,
 'ਮੈਥੋਂ ਗਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨਿਖੁੱਟਾ ਵਾਰੀ।
 ਜਮਨਾ ਤੀਕ ਜੋ ਪਿਆ ਹੈ ਮੁਲਖ ਸੁੰਢਾ,
 ਖਾਵੇ ਦੇਸ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦਾ ਲੁਟ ਵਾਰੀ।
 ਮਾਰੋ ਸ਼ਹਿਰ ਪਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਲੁਦਿਹਾਣਾ,
 ਸੁਟੋ ਛਾਵਣੀ ਓਸ ਦੀ ਪੁੱਟ ਸਾਰੀ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲਓ ਇਨਾਮ ਮੈਥੋਂ,
 ਕੈਠੇ ਕੜੇ ਮੈਂ ਦੇਵਾਂਗੀ ਸੁੱਟ ਵਾਰੀ।'

ਸਿੰਘਾਂ ਆਖਿਆ, 'ਲੜਾਂਗੇ ਹੋਇ ਟੋਟੇ,
 ਸਾਨੂੰ ਖਬਰ ਭੇਜੀ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਮਾਈ।
 ਤੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਨ ਫ਼ਰਕ ਕਰੀਏ,
 ਭਾਵੇਂ ਖੂਹ ਘੱਤੀ ਭਾਵੇਂ ਖਾਤ ਮਾਈ।'
 ਸਿੰਘਾਂ ਭੋਲਿਆਂ ਮੂਲ ਨਾ ਸਹੀ ਕੀਤਾ,
 ਗੁੱਝਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸਾਡਾ ਘਾਤ ਮਾਈ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅਜੇ ਨਾ ਜਾਣਿਓ ਨੇ,
 ਖਾਲੀ ਚੋਪੜੀ ਪਈ ਜੇ ਪ੍ਰਾਤ ਮਾਈ।

ਦਿੱਤੀ ਮਾਈ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਿਲਬਰੀ ਭਾਰੀ,
 ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਨੀ ਹੋਇ ਸੁਚੇਤ ਮੀਆਂ।
 ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥ ਨੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ,
 ਕਿਸੇ ਹਾਰ ਦਿੰਦਾ ਕਿਸੇ ਜੇਤਾ ਮੀਆਂ।

੧. ਮੁਕ ਗਏ। ੨. ਬਿਨਾਸ। ੩. ਧਰਵਾਸਾ। ੪. ਫਤਹਿ।

ਇਕ ਲੱਖ ਬੋਟਾ ਸਵਾ ਲੱਖ ਪੋਤਾ,
ਰਾਵਣ ਮਾਰਿਆ ਘਰੇ ਦੇ ਭੇਤ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜਾਣਦਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ,
ਕੋਈ ਸੂਰਮੇ ਆਵਣਗੇ ਖੇਤਾ ਮੀਆਂ।

੫੬

ਸਿੰਘਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬੈਠਿ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ,
'ਚੱਲੋ ਹੁਣੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਨੂੰ ਮਾਰੀਏ ਜੀ।
ਇਕ ਵਾਰ ਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਇ ਸਾਡੇ,
ਇਕ ਘੜੀ ਵਿਚ ਮਾਰ ਉਖਾੜੀਏ ਜੀ।
ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੇਹੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇ,
ਅਸੀਂ ਕਾਸ ਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਹਾਰੀਏ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲੁਦਿਹਾਣਾ,
ਫੌਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਉਤਾਰੀਏ ਜੀ।'

੫੭

'ਜ਼ਬਤ ਕਰਾਂਗੇ ਮਾਲ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦਾ,
ਲੁਟ ਲਿਆਵਾਂਗੇ ਦੌਲਤਾਂ ਬੋਰੀਆਂ ਨੀ।
ਫੇਰ ਵੜਾਂਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਰ-ਖ਼ਾਨੇ,
ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆਵਾਂਗੇ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਨੀ।
ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਜਿਉਂ ਅਲੀ ਅਕਬਰ,
ਮਾਰ ਵੱਢ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲਵਾਂਗੇ ਫੇਰ ਕੈਠੇ,
ਤਿੱਲੇਦਾਰ ਜੋ ਰੇਸ਼ਮੀ ਡੋਰੀਆਂ ਨੀ।'

੧. ਮੈਦਾਨ-ਜੰਗ। ੨. ਰਣਵਾਸ। ੩. ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ।

੫੮

ਧੌਂਸਾ ਵਜਿਆ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ,
 ਚੜ੍ਹੇ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਦਲੇਰ ਮੀਆਂ।
 ਚੜ੍ਹੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਛੈਲ ਬਾਂਕੇ,
 ਜੈਸੇ ਬੋਲਿਓਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੀਆਂ।
 ਚੜ੍ਹੇ ਸਭ ਮਝੈਲ ਦੁਆਬੀਏ ਜੀ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨਿਵਾਏ ਸੀ ਢੇਰ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਤੁਰੇ ਜੰਬੂਰਖਾਨੇ^੧।
 ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਨਾ ਲਾਂਵਦੇ ਦੇਰ ਮੀਆਂ।

੫੯

ਸ਼ਯਾਮ ਸਿੰਘ ਸਿਰਦਾਰ ਨੇ ਕੂਚ ਕੀਤਾ,
 ਜਲ੍ਹੇ ਵਾਲੀਏ ਬਣਤ ਬਣਾਂਵਦੇ ਨੀ।
 ਆਹੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜੇ,
 ਜਿਹੜੇ ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ ਕਰਾਂਵਦੇ ਨੀ।
 ਚੜ੍ਹੇ ਸਭ ਸਿਰਦਾਰ ਮਜੀਠੀਏ ਜੀ,
 ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਕਾਠੀਆਂ ਪਾਂਵਦੇ ਨੀ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਚੜ੍ਹੀ ਅਕਾਲ ਰਜਬਣ^੨,
 ਖੰਡੇ ਸਾਰ ਦੇ ਸਿਕਲ ਕਰਾਂਵਦੇ ਨੀ।

੬੦

ਮਜ਼ਹਰ ਅਲੀ ਤੇ ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ,
 ਤੋਪਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਥੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਾਲੀਆਂ ਨੀ।
 ਬੇੜਾ^੩ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਮੂਦ ਵਾਲਾ,
 ਤੋਪਾਂ ਹੋਰ ਇਮਾਮ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀ।

੧. ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ। ੨. ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵਾਲੇ। ੩. ਰੈਜ਼ਮੰਟ। ੪. ਫੌਜੀ ਦਸਤਾ।

ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ ਪਟੋਲੀਏ ਮਾਂਜ ਕੇ ਜੀ,
ਧੂਪ ਦੇਇ ਕੇ ਤਖਤ ਬਹਾਲੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਐਸੀਆਂ ਸਿਕਲਾ ਹੋਈਆਂ,
ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗੁਰਾਂ ਦੇਣ ਦਿਖਾਲੀਆਂ ਨੀ।

੬੧

ਸੁਣ ਕੇ ਖਬਰ ਫਿਰੰਗੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਰੇ,
ਫੌਜਾਂ ਹੋਇ ਬਿਸੇਹਰੀਆਂ ਉਠ ਤੁਰੀਆਂ।
ਫੇਰ ਵਾਰ ਕੁ ਵਾਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਡਿੱਠਾ,
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰੀਆਂ।
ਅੱਗੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਧਨੀ ਵੀ ਹੈਨ ਗੋਰੇ,
ਵੰਗਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਨਾਂਹਿ ਕੁੜੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਰਜ ਨਾ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ,
ਫੌਜਾਂ ਹੋਇ ਮੁਹਤਾਣੀਆਂ ਕਦੋਂ ਮੁੜੀਆਂ।

੬੨

ਚੜ੍ਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਥੀ ਮਾਰ ਪੈਂਸਾ,
ਸਭੇ ਗਰਬ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ।
ਤੁਰੇ ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਅਟਕੇ,
ਪੱਤਣ ਲੰਘੇ ਨੀ ਜਾਇ ਪਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਦੇ।
ਅੱਗੇ ਛੇੜਨਾ ਨਹੀਂ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਨੂੰ,
ਦੁਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਰੁਲਣਗੇ ਬਹੁਤ ਮੁਰਦੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਭੱਜਣਾ ਰਣੋਂ ਭਾਰੀ,
ਜੁੱਟੇ ਸੂਰਮੇ ਆਖ ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਮੁੜਦੇ।

ਹਾਰ। ੩. ਮੂੰਹ ਜੋਰ।

੬੩

ਲੱਗੀ ਧਮਕ ਭਾਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ,
ਦਿੱਲੀ ਆਗਰੇ ਹਾਂਸੀ ਹਿਸਾਰ ਮੀਆਂ।
ਬੀਕਾਨੇਰ ਗੁਲਨੇਰ ਭਟਨੇਰ ਜੈ ਪੁਰ,
ਪਈਆਂ ਭਾਜੜਾਂ ਜਮਨਾ ਥੋਂ ਪਾਰ ਮੀਆਂ।
ਚੜ੍ਹੀ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ,
ਨਹੀਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸ਼ੁਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਅਟਕਣਾ ਈ,
ਸਿੰਘ ਲੈਣਗੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੀਆਂ।

੬੪

ਅਰਜੀ ਲਿਖੀ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ,
‘ਤੁਸੀਂ ਕਾਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਮਚਾਵਦੇ ਹੋ।
ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਨੇਮਾ ਸਾਡਾ,
ਤੁਸੀਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਕਲਾਂ ਜਗਾਵਦੇ ਹੋ।
ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਲੈ ਜਾਓ ਸਾਥੋਂ,
ਦੇਈਏ ਹੋਰ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਫੁਰਮਾਵਦੇ ਹੋ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅਸਾਂ ਨਾ ਮੂਲ ਲੜਨਾ,
ਤੁਸੀਂ ਜ਼ੋਰ ਕਿਉਂ ਏਤਨਾ ਲਾਵਦੇ ਹੋ।’

੬੫

ਸਿੰਘਾਂ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਨੂੰ,
‘ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਜੀ।
ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਈ,
ਭਾਵੇਂ ਦੇਹੁ ਖਾਂ ਢੇਰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਜੀ।

ਉਹੋ ਪੰਥ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਆਣ ਚੜ੍ਹਿਆ,
ਜੇਡਾ ਆਇਆ ਸੀ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਡਾਹ ਤੋਪਾਂ,
ਸੂਰੇ ਕੱਢ ਮੈਦਾਨ ਨਿਤਾਰ ਕੇ ਜੀ।'

੬੬

ਪੈਂਚਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸਾਰੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਨੂੰ,
ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਹੈ ਵੱਡੀ ਚੜ੍ਹਤ ਮੀਆਂ।
ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਡਾਹਿ ਤੋਪਾਂ,
ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸਾਧ ਤੇ ਸੰਤ ਮੀਆਂ।
ਮਾਰੇ ਅਸੀਂ ਚੁਫੇਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਭਾਰੇ,
ਅਸਾਂ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਲ ਭੁਟੰਤ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੋਈ ਹੋਣੀ,
ਜੇਹੜੀ ਕਰੇਗਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਮੀਆਂ।

੬੭

ਦੂਰਬੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ,
ਕੀਤਾ ਫੌਜ ਦਾ ਸਭ ਸੁਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਜਿਨ੍ਹੀਂ ਥਾਵੀਂ ਸੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ,
ਕੀਤੇ ਸਭ ਮਾਲੂਮ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਆਂ।
ਦਾਰੂ ਵੰਡਿਆ ਜੰਗੀਆਂ ਸੂਰਿਆਂ ਨੂੰ,
ਦੋ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਕੈਫ਼ਾ ਸੁਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪੀ ਸ਼ਰਾਬ ਗੋਰੇ,
ਹੋਏ ਜੰਗ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਤਿਆਰ ਮੀਆਂ।

੧. ਫੌਜੀ ਆਗੂ। ੨. ਸ਼ਰਾਬ।

੬੮

ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋ ਮੁਦਕੀ ਸੀ,
ਓਥੇ ਭਰੀ ਸੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖੱਡ^੧ ਮੀਆਂ।
ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਕਾਲੀਏ ਜੀ,
ਝੰਡੇ ਦੇਵਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾਇ ਗੱਡ ਮੀਆਂ।
ਤੋਪਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਕਟਕ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦਾ,
ਗੋਲੇ ਤੋੜਦੇ ਮਾਸ ਤੇ ਹੱਡ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਉਠਿ ਨੱਸੇ,
ਤੋਪਾਂ ਸਭ ਆਏ ਓਥੇ ਛੱਡ ਮੀਆਂ।

੬੯

ਡੇਰੇ ਆਣ ਕੇ ਸਭੇ ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ,
ਐਤਵਾਰ ਅਸੀਂ ਖੰਡਾ ਵੜਾਂਗੇ ਜੀ।
ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਡੀ ਉਡੀਕ ਸਾਨੂੰ,
ਉਹਦੇ ਆਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਲੜਾਂਗੇ ਜੀ।
ਸਰਫ਼ਾ^੨ ਜਾਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਮੂਲ ਕਰਨਾ,
ਜਦੋਂ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਅੜਾਂਗੇ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਦੂਂ ਇਕ ਹੋ ਕੇ,
ਡੇਰੇ ਚਲ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦੇ ਵੜਾਂਗੇ ਜੀ।

੭੦

ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਜੋ ਲਸ਼ਕਰੀਂ ਆਣ ਵੜਿਆ,
ਹੁੱਦੇਦਾਰ ਸਭੇ ਉਥੇ ਆਂਵਦੇ ਨੀ।
ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੇਗ਼ ਉਠਾਇ ਲਈਏ,
ਪਏ ਸਿੰਘ ਕਲੀਲੀਆਂ^੩ ਖਾਂਵਦੇ ਨੀ।

੧. ਢਾਬ। ੨. ਸੈਨਾਪਤੀ। ੩. ਬੱਚਤ। ੪. ਕਚੀਚੀਆਂ।

ਕੂੰਜਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੂੰ,
ਚੋਟਾਂ ਕੈਸੀਆਂ ਦੇਖ ਚਲਾਵਦੇ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਉਸ ਥੀ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ,
ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਵਦੇ ਨੀ।

੭੧

ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੇਠ ਜਾ ਖੇਤ ਰੁੱਧੇ,
ਤੋਪਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਨੀ ਵਾਂਗੂ ਤੋੜਿਆਂ ਦੇ।
ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਆਣ ਮੈਦਾਨ ਲੱਥੇ,
ਗੰਜਾ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ।
ਟੁੰਡੇ ਲਾਟ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ, ਖਾਇ ਗੁੱਸਾ,
ਫੇਰ ਦਿੱਤੇ ਨੀ ਲੱਖ ਢੰਡੋਰਿਆਂ ਦੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰੰਡਿ ਬਿਠਾਇ ਨੰਦਨ,
ਸਿੰਘ ਜਾਣ ਸੱਭੇ ਨਾਲ ਜੋਰਿਆਂ ਦੇ।

੭੨

ਹੁਕਮ ਲਾਟ ਕੀਤਾ ਲਸ਼ਕਰ ਆਪਣੇ ਨੂੰ,
'ਤੁਸਾਂ ਲਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਰੱਖਣੀ ਜੀ।
ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਟਕਾ ਮੁਕਾਇ ਦਿੱਤੇ,
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣੀ ਜੀ।
ਨੰਦਨਾ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਹੋਇਆ,
ਕੁਰਸੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ ਸੱਖਣੀ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਰਨੀ ਪੰਜਾਬ ਖਾਲੀ,
ਰੱਤਾ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਚੱਖਣੀ ਜੀ।'

੧. ਢੇਰ। ੨. ਫੌਜ। ੩. ਲੰਡਨ। ੪. ਲਹੂ।

ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਤੁਰਤ ਜਲਦੀ,
 ਤੋਪਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀਰ ਦੇ ਆਇ ਵਲੇ।
 ਫੂਕ ਸੁੱਟੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੇਖਜ਼ੀਨਾਂ,
 ਸਿੰਘ ਉੱਡ ਕੇ ਪੱਤ੍ਰਾ ਹੋਇ ਚੱਲੇ।
 ਛੋਲਦਾਰੀਆਂ, ਤੰਬੂਆਂ ਛੱਡ ਦੌੜੇ,
 ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਲਈ ਏ ਬੰਨ੍ਹ ਪੱਲੇ।
 ਓੜਕ ਲਿਆ ਮੈਦਾਨ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਨੇ,
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਣੋਂ ਨਾ ਮੂਲ ਹੱਲੇ।

ਓਧਰੋਂ ਆਪ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਆਈ,
 ਦੌੜੇ ਜਾਣ ਗੋਰੇ ਦਿੱਤੀ ਕੰਡਾ ਮੀਆਂ।
 ਚੱਲੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਸਾਰੇ ਬੇੜਿਆਂ ਦੇ,
 ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਫੰਡ ਮੀਆਂ।
 ਕਿਨ੍ਹੇ ਜਾਇ ਕੇ ਲਾਟ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ,
 'ਨੰਦਨ ਹੋਇ ਬੈਠੀ ਤੇਰੀ ਰੰਡ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੇਖ ਮੈਦਾਨ ਜਾ ਕੇ,
 ਰੁਲਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਓਥੇ ਝੰਡਾ ਮੀਆਂ।'

ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਯਾਰ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦਾ,
 ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਓਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਸਾਲੀਆ।
 ਪਿੱਛੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਲਾਟ ਨੂੰ ਜਾਇ ਮਿਲਿਆ,
 ਗੱਲ ਜਾਇ ਦੱਸੀ ਸਾਰੀ ਭੇਤ ਵਾਲੀ।

੧. ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਘਰ। ੨. ਪਿੱਠ। ੩. ਰੋਡੇ ਸਿਰ। ੪. ਅਣਬਣ।

‘ਉਥੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹਰਨ ਹੈ ਖਾਲਸਾ ਜੀ,
ਚੌਦਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਣ ਛਾਲੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਾਂਭ ਲੈ ਸਿਲੇਖਾਨੇ,
ਛੱਡ ਗਏ ਨੀ ਸਿੰਘ ਮੈਦਾਨ ਖਾਲੀ।’

੭੬

ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਰ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ,
ਲਾਟਾਂਦਾਰ ਗੋਲੇ ਓਥੇ ਆਣ ਛੁੱਟੇ।
ਉਡੀ ਰਵਾਲਾ ਤੇ ਚਾਦਰਾਂ ਕੜਕੀਆਂ ਨੀ,
ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਜੈਸੇ ਬਾਣ ਛੁੱਟੇ।
ਜਦੋਂ ਡਿਠੇ ਨੀ ਹੱਥ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦੇ,
ਉਥੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਆਣ-ਪ੍ਰਾਣ ਛੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸੌ ਤੋਈ ਤੋਪਾਂ,
ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਆਣ ਲੁੱਟੇ।

੭੭

ਤਦੋਂ ਪਿਆ ਹਰਾਸਾ ਤੇ ਕਰਨ ਗੱਲਾਂ,
ਮੁੰਡੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਨਵੇਂ ਛੋਕਰੇ ਜੀ।
ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉੱਠ ਕੇ ਖਿਸਕ ਤੁਰੀਏ,
ਕਿੱਥੋਂ ਪਏ ਗੋਰੇ ਸਾਨੂੰ ਓਪਰੇ ਜੀ।
ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਮੁਬ ਖਾਂਦੇ,
ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਮਿਲਖਾ ਵਾਲੇ,
ਅਸੀਂ ਦੱਬ ਕੇ ਲਾਵਾਂਗੇ ਜੋਤਰੇ ਜੀ।

੧. ਅਸਲੇ ਦਾ ਭੰਡਾਰ। ੨. ਧੂੜ। ੩. ਭੈ, ਸਹਮ। ੪. ਜਾਇਦਾਦ।

੭੮

ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਦੇ ਰਹੇ ਸੋ ਪਏ ਸੋਚੀ,
ਹੋਏ ਭੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਹੀਰਾ ਮੀਆਂ।
ਬੁਰੇ ਜਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਏ ਗੋਰੇ,
ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਕੋਈ ਕੀਰ ਮੀਆਂ।
ਅਸਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ,
ਅੱਗੋਂ ਭੂਮਣਾ ਛਿੜੇ ਮਖੀਰਾ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਾਹ ਨਾ ਕੋਈ ਲੱਭੇ,
ਜਿਥੇ ਚਲੀਏ ਘੱਤ ਵਹੀਰ ਮੀਆਂ।

੭੯

ਘਰੋਂ ਗਏ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦੇ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ,
ਬੇੜੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਸਭ ਮੁਹਾਇਆ ਆਏ।
ਛੋੜ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾਇਓ ਨੇ,
ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾਇਆ ਆਏ।
ਸੁਖੀ ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਸਾਰਾ,
ਸਗੋਂ ਕੁੰਜੀਆਂ ਹੱਥ ਫੜਾਇਆ ਆਏ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ,
'ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪਾਇਆ ਆਏ।'

੮੦

ਘਰੀਂ ਜਾਇ ਕੇ ਫੇਰ ਅਰਾਮ ਕੀਤਾ,
ਕਿਸੇ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਦੁਇ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।
ਪਿੱਛੋਂ ਫੇਰ ਸਿਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸੱਦ ਭੇਜੇ,
ਜੋ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਜਾਤ ਮੀਆਂ।

‘ਕਿਥੇ ਲੁਕੇਗੇ ਜਾਇ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ
ਦੱਸੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਸਲ ਦੀ ਬਾਤ ਮੀਆਂ।’
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਫੇਰ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ,
ਲੱਗੀ ਚਾਂਦਨੀ ਅਵਰ ਕਨਾਤ ਮੀਆਂ।

੮੧

ਕੰਢੇ ਪਾਰ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਜੁ ਹੋਇ ਡੇਰੇ,
ਨੌਕਰ ਇਵੇਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਜਾਣੇ।
ਡੇਰੇ ਆਣ ਕੇ ਬਹੁ ਵਿਰਲਾਪ ਹੋਇਆ,
ਹੋਈਆਂ ਬੁਤਕੀਆਂ ਬੰਦ ਤੇ ਵਿਕਣ ਦਾਣੇ।
ਛਹੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੋਰਚੀਂ ਜਾਇ ਬੈਠੇ,
ਡੇਰੀਂ ਆਣ ਕੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਖਾਣੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਭੇ ਮਾਲੂਮ ਕੀਤੀ,
ਕੀਕੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ਦੱਸ ਖਾ ਲੁਦਿਹਾਣੇ।

੮੨

ਸਿਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ,
ਮੱਦਦ ਲਾਡੂਏ ਵਾਲੇ ਦੀ ਚੱਲਿਆ ਜੇ।
ਉਹਦੇ ਸਭ ਕਬੀਲੇ ਸੀ ਕੈਦ ਹੋਏ,
ਕੋਈ ਲਾਟ^੧ ਫਿਰੰਗੀ ਨੇ ਘੱਲਿਆ ਜੇ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਇ ਖੋਹੀਆਂ ਬੰਦਾਂ^੨ ਸਾਰੀਆਂ ਨੀ,
ਉਹਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਝੱਲਿਆ ਜੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਛਾਵਣੀ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ,
ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਉ ਫਿਰੰਗੀ ਦਾ ਹੱਲਿਆ ਜੇ।

੧. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ। ੨. ਸਰ ਹੋਰੀ ਸਮਿਥ। ੩. ਕੈਦਾਂ।

੮੩

ਚਾਰ ਪੜਤਲਾਂ ਲੈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਆਇਆ,
ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹਥਿਆਰ ਲੈਂਦੇ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਫਿਰੰਗੀ ਦੀ ਫੌਜ ਮਾਰੀ,
ਲੁੱਟਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਬਾਝ-ਸੁਮਾਰ^੧ ਲੈਂਦੇ।
ਤੋਪਾਂ, ਸ਼ੁਤਰ, ਹਾਥੀ, ਉਠ, ਰਥ, ਗੱਡੇ,
ਡੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ ਉਤਾਰ ਲੈਂਦੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘ ਜੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਦੇ,
ਭਾਵੇਂ ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਤਦੋਂ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ।

੮੪

ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ, ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਅਰਜ਼ੀ,
'ਤੁਸਾਂ ਰਸਦ ਲੁੱਟੇ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਨ ਦੇਂ ਜੀ।
ਦੇਹੁ ਭੇਜ ਉਰਾਰ ਸਭ ਕਾਰਖਾਨੇ,
ਅਸੀਂ ਰੱਖਾਂਗੇ ਨਾਲ ਰਮਾਨ^੨ ਦੇ ਜੀ।
ਤੈਨੂੰ ਅੱਜ ਹਜ਼ੂਰ ਥੀ ਛਤਹਿ ਆਈ,
ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਡੀਆਂ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਦੇ ਜੀ।' ^੩
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਹਾਜ਼ਰ
ਸਦਾ ਰੱਖੀਏ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇ ਜੀ।

੮੫

ਸੱਠ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਪੰਧ ਸੀ ਲੁਦਿਹਾਣਾ,
ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਕੀਤੀ ਟੁੰਡੇ ਦੌੜ ਮੀਆਂ।
ਉਹ ਭੀ ਲੁੱਟਿਆ ਲਾਟ ਨੇ ਆਣ ਡੇਰਾ,
ਤੋਪਾਂ ਸਭ ਖੋਹੀਆਂ ਕੀਤੀ ਰੌੜਾ ਮੀਆਂ।

੧. ਬੇਹਿਸਾਬ। ੨. ਆਰਾਮ। ੩. ਰੜਾ ਮੈਦਾਨ।

ਝੱਲੀ ਅਬੂਤਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਨੇ,
ਅੱਧੀ ਘੜੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸੌੜ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘ ਲੁਟਾਇ ਡੇਰਾ,
ਕਰ ਆਏ ਨੀ ਤੁੱਟੀਆਂ ਚੌੜਾ ਮੀਆਂ।

੮੬

ਪਹਿਲੇ ਹੱਲਿਓ ਸਿੰਘ ਜੋ ਨਿਕਲ ਨੱਠੇ,
ਪਏ ਅਉਝੜੀ, ਅਉਝੜੀ ਜਾਂਵਦੇ ਨੀ।
ਲੀੜੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਰਹੀ ਇਕ ਕੁੜਤੀ,
ਬਾਂਹਾਂ ਹਿੱਕ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਂਵਦੇ ਨੀ।
ਅਗੋਂ ਲੋਕ ਲੜਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ,
ਜੀਭ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਦਿਖਾਂਵਦੇ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਆਇ ਕੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ,
ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਹੋਰ ਸਿਵਾਂਵਦੇ ਨੀ।

੮੭

ਕਹਿੰਦੇ, 'ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਫੇਰ ਨਾ ਕਦੀ ਜਾਣਾ,
ਮੂੰਹ ਲੱਗਣਾ ਨਹੀਂ ਚੰਡਾਲ ਦੇ ਜੀ।
ਕਿਤੇ ਜਾਇ ਕੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਕੱਟ ਆਈਏ,
ਢੂੰਡਣ ਆਵਣੀਗੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇ ਜੀ।'।
ਤੁਸਾਂ ਆਖਣਾ, 'ਮੁਰ ਗਿਆ ਲੁਦਿਹਾਣੇ,
ਅਸੀਂ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ ਢੂੰਡਦੇ ਭਾਲਦੇ ਜੀ।'।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਹੇ ਹਥਿਆਰ ਓਥੇ,
ਲੀੜੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇ ਜੀ।

੧. ਬੁਰਾ ਹਾਲ। ੨. ਬਿਨਾ ਰਾਹੋਂ।

ਪਿਛੋਂ ਬੈਠ ਸਰਦਾਰਾਂ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ,
 ਕੋਈ ਅਕਲ ਦਾ ਕਰੋ ਇਲਾਜ ਯਾਰੋ।
 ਫੇੜਾਂ ਬੁਰਛਿਆਂ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪੇਸ਼ ਆਈ,
 ਪੱਗਾਂ ਦਾੜੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖੋ ਲਾਜ ਯਾਰੋ।
 ਮੁੱਠ ਮੀਟੀ ਸੀ ਏਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀ,
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਸਾਰਾ ਪਾਜ ਯਾਰੋ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰੋ ਏਥੇ,
 ਕਦੇ ਰਾਜ ਨਾ ਹੋਇ ਮੁਹਤਾਜ਼ ਯਾਰੋ।

ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਪਏ ਗੋਰੇ,
 ਵੇਲੇ ਫਜ਼ਰ ਦੇ ਹੋਇਆ ਤੰਬੂਰ ਮੀਆਂ।
 ਕੱਸ ਲਈਆਂ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੁਰਤ ਕਮਰਾਂ,
 ਕਾਇਮ ਜੰਗ ਨੂੰ ਹੋਇ ਜ਼ਰੂਰ ਮੀਆਂ।
 ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਵਿਓਂ ਆਣ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ,
 ਪਿਆ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਫਤੂਰ ਮੀਆਂ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾਣ ਕਿਥੇ,
 ਇਥੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਹੈ ਦੂਰ ਮੀਆਂ।

ਆਈਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ,
 ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਾਸੜੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟੇ।
 ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਤੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ,
 ਹੱਲੇ ਤਿੰਨ ਫਿਰੰਗੀ ਦੇ ਮੋੜ ਸੁੱਟੇ।

੧. ਸਹੇੜ। ੨. ਅਧੀਨ, ਗੁਲਾਮ। ੩. ਸਵੇਰੇ। ੪. ਖੱਬਿਓਂ।

ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ,
ਮਾਰ ਸ਼ਸਤੀਂ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ,
ਵਾਂਙ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ।

੯੧

ਪਏ ਬਾਂਵਿਓਂ ਆਣ ਕੇ ਫੇਰ ਗੋਰੇ,
ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੀ ਚਾਰ-ਯਾਰੀ।
ਕੁੰਡਲ ਘੱਤਿਆ ਵਾਂਗੂ ਕਮਾਨ ਗੋਸ਼ੇ,
ਬਣੀ ਆਣ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਪਤ ਭਾਰੀ।
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਪੁਲ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ,
ਘਰੀਂ ਨੱਸ ਨਾ ਜਾਇ ਇਹ ਫੌਜ ਸਾਰੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਮਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ,
ਅਤੇ ਜਾਨ ਨਾ ਕਰਨਗੇ ਮੂਲ ਪਿਆਰੀ।

੯੨

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ,
ਦੋਵੇਂ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ,
ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਘੋੜੇ ਆਦਮੀ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਡਣ,
ਹਾਥੀ ਢਹਿੰਦੇ ਸਣੇ ਅੰਬਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ,
ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ।

੧. ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਂ। ੨. ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ।

੯੩

ਕੋਈ ਸੂਰਮੈ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਏ ਉਥੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਕੀਤੇ ਤੇਗਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਦੇ।
ਰਹਿੰਦੇ ਘੋਰ ਕੇ ਵਿਚ ਦਰਿਆਇ ਡੋਬੇ,
ਛੱਰੇ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਦੇ।
ਕਹਿੰਦੇ ਨੌਕਰੀ ਕਾਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਕੀਤੀ,
ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸੰਗੀਆਂ ਦੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰੱਬ ਨਾ ਫੋਰ ਲਿਆਵੇ,
ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੋ ਨਾਲ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੇ।

੯੪

ਕੋਈ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੀ ਮੁਏ ਓਥੇ,
ਸੀਨੇ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀਰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਮੁੜ ਕੇ,
ਪਈਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਫਿਰਨ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਜੰਗੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਵਾਲੀ,
ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਾਲ ਤੇ ਕਰਨ ਬੇਜ਼ਾਰੀਆਂ ਨੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਬਹੁਤ ਸਰਦਾਰ ਮਾਰੇ,
ਪਈਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਖੁਆਰੀਆਂ ਨੀ।

੯੫

ਲਿਖਿਆ ਤੁਰਤ ਪੈਗਾਮ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ,
'ਕੋਈ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਵਣੀ ਜੀ।
ਰਹਿੰਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕਰੋ ਇਲਾਜ ਕੋਈ,
ਕਾਬੂ ਤੁਸਾਂ ਬਗੈਰ ਨਾ ਆਵਣੀ ਜੀ।

੧. ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਸਾਈਂ, ਪਤੀ। ੨. ਵਿਰਲਾਪ, ਵੈਣ।

ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਦੇ ਅਬ ਹੋਂ ਤੁਸੀਂ ਰਾਖੇ,
ਪਾਓ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਛਾਵਣੀ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅੱਜ ਮੈਂ ਲਿਆ ਬਦਲਾ,
ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭਾਵਣੀ ਜੀ।

੯੬

ਪੁਲ ਬੱਧਾ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ,
ਲਾਂਘੇ ਪਏ ਨੀ ਵਿਚ ਪਲਕਾਰਿਆਂ ਦੇ।
ਆਏ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਧੌਸਾ,
ਵੱਜਦੇ ਵਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੇ।
ਸਾਂਭ ਲਏ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ-ਖਾਨੇ,
ਵਾਲੀ ਬਣੇ ਜੇ ਰਾਜ-ਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਫੇੜਾ ਸੀ ਵਿਰਲਿਆਂ ਦੀ,
ਸੋਈ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਸਿੰਘਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ।

੯੭

ਰਾਜਾ ਗਿਆ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪ ਚੜ੍ਹ ਕੇ,
ਬਾਹੋਂ ਪਕੜਿ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਜਾਂਵਦਾ ਈ।
'ਸਾਹਿਬਲੋਕ ਜੀ! ਅਸਾਂ ਪਰਦਇਆ ਕਰਨੀ',
ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬਣਾਂਵਦਾ ਈ।
ਦਿਤੇ ਕੱਢ ਮਲਵਈ ਦੁਆਬੀਏ ਜੀ,
ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪੈਰ ਖਿਸਾਂਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਭ ਪਹਾੜ ਲੈ ਕੇ,
ਕੂਚ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਕਰਾਂਵਦਾ ਈ।

੧. ਛੇਤੀ ਹੀ। ੨. ਸਸੜ ਘਰ। ੩. ਸਹੇੜ।

ਬਣੇ ਮਾਈ ਦੇ ਆਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਖੇ,
ਪਾਈ ਛਾਵਣੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜੀ।
ਰੋਕ ਮਾਲਵਾ ਪਾਰ ਦਾ ਮੁਲਕ ਸਾਰਾ,
ਠਾਣਾ ਘੱਤਿਆ ਵਿਚ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਜੀ।
ਲਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤਲਕ ਸਾਰਾ,
ਜਿਹੜੇ ਟਕੇ ਆਵਣ ਨੰਦਾ ਚੌਰ ਦੇ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਾਂਗੜਾ ਮਾਰ ਬੈਠਾ,
ਸੱਭੇ ਕੰਮ ਗਏ ਉਸਦੇ ਸੌਰਦੇ ਜੀ।

ਰਹਿੰਦਾ ਮੁਲਕ ਫਿਰੰਗੀ ਦੇ ਪਿਆ ਪੇਟੇ,
ਕੀਤਾ ਹੁਕਮ ਜੁ ਗੋਰਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਮਾਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚਾਇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ,
ਦਿੱਤੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਪਿਛੋਂ ਸਾਂਭ ਲੀਤਾ ਮੁਲਕ ਕਾਰਦਾਰਾਂ,
ਬਖ਼ਤਾਵਰਾਂ ਤੇ ਨੇਕ ਸਤਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਲੋਕ ਵੈਰਾਨ ਹੋਏ,
ਤੋੜ ਸੁਟਿਆ ਮੁਲਕ ਉਜਾੜਿਆਂ ਨੇ।

ਕੀਤਾ ਅਕਲ ਦਾ ਪੇਚ ਸੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ,
ਮੱਥਾ ਦੋਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜਿਆ ਈ।
ਗੁੱਝੀ ਰਮਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਰਹੀ ਆਪ ਸੱਚੀ,
ਬਦਲਾ ਤੁਰਤ ਭਿਰਾਉ ਦਾ ਮੋੜਿਆ ਈ।

ਨਾਲੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ,
ਉਸ ਕੁਫਰ ਮੁਦਈ ਦਾ ਤੋੜਿਆ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕਰੇ ਜਹਾਨ/ਗੱਲਾਂ,
ਲਸਕਰ ਵਿਚ ਦਰਿਆਇ ਦੇ ਬੋੜਿਆ ਈ।

੧੦੧

ਪਿਛੋਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਆਈ,
ਕੇਹੀ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ ਕਹਿਰ ਦੀ ਸਾਣ ਮਾਈ।
ਕਿਨਾਂ ਖੁੰਧਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਇ ਕੇ ਜੀ,
ਸਾਡੇ ਲਾਹਿ ਸੁੱਟੇ ਤੂ ਤਾਂ ਘਾਣ ਮਾਈ।
ਹੱਥ ਧੋਇ ਕੇ ਪਈ ਹੈਂ ਮਗਰ ਸਾਡੇ,
ਅਜੇ ਘਰੀਂ ਨਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈਂ ਜਾਣ ਮਾਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਹੇ ਹਥਿਆਰ ਉਥੇ,
ਨਾਲ ਕੁੜਤਿਆਂ, ਲਈਂ ਪਛਾਣ ਮਾਈ।

੧੦੨

ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਨੀ ਰੰਨਾਂ ਦੇ ਧੁਰੋਂ ਕਾਰੇ,
ਰਾਵਣ ਲੰਕਾ ਦੇ ਵਿਚ ਮਰਵਾਇ ਦਿੱਤਾ।
ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਭਲਾ ਕੀਤਾ,
ਠਾਰਾਂ ਖੂਹਣੀਆਂ ਕਟਕ ਮੁਕਾਇ ਦਿੱਤਾ।
ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਉਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋਈਆਂ,
ਮਾਰ ਅੱਡੀਆਂ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਇ ਦਿੱਤਾ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਸ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ,
ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਉਠਾਇ ਦਿੱਤਾ।

੧੦੩

ਰੱਬ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਰੇਗਾ ਮਿਹਰਬਾਨੀ,
ਹੋਇਆ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰਾਸਤਾ^੧ ਈ।
ਵੱਡੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ,
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈ।
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ,
ਖੁਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚ ਮਹਾਸਤਾ^੨ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੌਲਤਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ,
ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁਮਾਸਤਾ^੩ ਈ।

੧੦੪

ਜਿਹੜੀ ਹੋਈ ਸੋ ਲਈ ਹੈ ਵੇਖ ਅੱਖੀਂ,
ਅਗੇ ਹੋਰ ਕੀ ਬਣਤ ਬਣਾਵਣੀ ਜੀ।
ਇਕ ਘੜੀ ਦੀ ਕੁਝ ਉਮੈਦ ਨਾਹੀ,
ਕਿਸੇ ਲਈ ਹਾੜੀ ਕਿਸੇ ਸਾਵਣੀ ਜੀ।
ਨਿਕੇ ਪੋਚ ਹੁਣ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰਨ ਗੱਲਾਂ,
ਡਿਠੀ, ਅਸਾਂ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦੀ ਛਾਵਣੀ ਜੀ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਨਹੀਂ ਮਾਲੂਮ ਸਾਨੂੰ,
ਅਗੇ ਹੋਰ ਕੀ ਖੇਡ ਰਚਾਵਣੀ ਜੀ।

੧੦੫

ਸੰਮਤ ਉੱਨੀ ਸੈ ਦੂਸਰਾ ਵਰਤਦਾ ਸੀ,
ਜਦੋਂ ਹੋਇਆ ਫ਼ਿਰੰਗੀ ਦਾ ਜੰਗ ਮੀਆਂ।
ਹੈ ਸੀ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿਆਸੀ,
ਹੋਈ ਸੁਰਖ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਰੰਗ ਮੀਆਂ।

੧. ਠੀਕ। ੨. ਮਗਨ। ੩. ਕਾਰਦਾਰ, ਨੌਕਰ।

ਧਰਤੀਓਂ ਉਡ ਕੇ ਧੂੜ ਦੇ ਬਣੇ ਬਦਲ,
ਜੈਸੇ ਚੜ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਪਤੰਗ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਲਾਇ ਬਾਜ਼ੀ,
ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ ਸੂਰਮੇ ਅੰਗ ਮੀਆਂ।

ਅੰਤਿਕਾ—੧

- (ੳ) ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਟਕ ਰਾਇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ 'ਜੰਗਨਾਮਾ' ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਤਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ ਪਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਛੁਡਾਇਆ। ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਬੰਦ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਕੁਝ ਛੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।
- (ਅ) ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ ਫ਼ਾਰਸੀਦਾਨ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੇ 'ਜੰਗਨਾਮੇ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ *ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ* ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਜੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਵੈਨਸਟਾਰਟ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਸੀ ਪਰ ਇਹ 'ਜੰਗਨਾਮਾ' ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਯਾ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਸ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਹੈ।

(ੳ)

ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀਆਂ (ਮਟਕ)

੩

ਪਾਰ ਸਭ ਹੋਇ ਇਕੱਠੇ, ਪਹੁੰਚੇ ਧੁਰ ਸਰਕਾਰੇ, ਆਣ ਪੁਕਾਰੇ।
ਪੈਸਾ ਸਾਥੋਂ ਮੰਗੇ ਫ਼ਿਰੰਗੀ, ਅਸੀਂ ਗ਼ਰੀਬ ਵਿਚਾਰੇ, ਖੇਤੀਆਂ ਵਾਰੇ।
ਜੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਵਿਚ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ, ਢਿੱਲ ਨਾ ਕਰੋ ਪਿਆਰੇ, ਲਸ਼ਕਰ ਭਾਰੇ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਜਬ ਸੁਣੀ ਪੰਥ ਨੇ, ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਰੇ, ਭਏ ਤਿਆਰੇ।

੪

ਸਭੀ ਖਾਲਸਾ ਏਕਾ ਕਰ ਕੇ, ਸੰਮਣ ਨੂੰ ਉਠ ਧਾਇਆ, ਜੋੜਾ ਪਾਇਆ।
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਾਸਿ ਬੈਠ ਕੇ, ਆਣਿ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਇਆ, ਸੂਤ ਬਣਾਇਆ।
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹਾਦੁਰ ਮੰਗੀ ਛਿਆਨੀ, ਦੀਨਾਨਾਥ ਸੁਣਾਇਆ, ਜੋ ਲਿਖ ਆਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਸਬ ਸੁਣੀ ਸੂਰਮੀ, ਮੁੱਛੀ ਤਾਉ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਖੜਗ ਉਠਾਇਆ।

੫

ਸਭੀ ਖਾਲਸਾ ਕੱਠਾ ਹੋਇ ਕੇ, ਸਮਾਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਇਆ, ਮਤਾ ਮਤਾਇਆ।
ਪੰਜਾਂ ਸਇਆਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਕੁਣਕਾ, ਅੱਗੇ ਆਣਿ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਭੋਗ ਲਵਾਇਆ।
ਆਣਿ ਭਾਈ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮੁ ਜਪਾਇਆ, ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਹੋਇ ਇਕੱਠ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਥ ਲਾਇਆ, ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ।

੬

ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁਕਿਆ ਬੀੜਾ, ਜੰਗੀ ਲਾਟ ਬਣਾਇਆ, ਬਹੁਤ ਵਧਾਇਆ।
ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੇ ਸੀ ਸਿਆਣਾ, ਸਭਨਾਂ ਬੈਠ ਸਲਾਹਿਆ, ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇਆ।
ਚੜ੍ਹ ਹਾਥੀ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਆਇਆ, ਕੰਧੂ ਫੜੇ ਬੁਲਾਇਆ, ਫੈਲ ਉਠਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਆਖੇ, ਸਨਮੁਖ ਲੜਨਾ ਆਇਆ, ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ।

੭

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ ਬੀੜਾ, ਜੰਗੀ ਲਾਟ ਬਣਾਇਆ, ਬਹੁਤ ਵਧਾਇਆ।
ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੇ ਸੀ ਸਿਆਣਾ, ਸਭਨਾਂ ਬੈਠ ਸਲਾਹਿਆ, ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇਆ।
ਤੇਗ ਫੜੀ ਦੀ ਟੇਕ ਰਖੇ ਜੀ, ਨਿਮਕ ਮਾਲਕ ਦਾ ਖਾਇਆ, ਸੀਸੁ ਬਿਕਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਹੁਕਮ ਕੂਚ ਦਾ, ਡੇਰਾ ਮਾਝੇ ਪਾਇਆ, ਝੰਡਾ ਲਾਇਆ।

੮

ਓਥੋਂ ਡੇਰਾ ਕੂਚ ਕੀਤੇ ਨੇ, ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਪਾਇਆ, ਦਾਬਾ ਲਾਇਆ।
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੇਜ ਸੰਤਰੀ, ਸਭੇ ਮੇਉਂ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਾਸਿ ਸਦਾਇਆ।
ਕੜੇ ਸੁਇਨੇ ਦੇ ਦੀਏ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ, ਸਿਰੋਪਾਉ ਦਵਾਇਆ, ਗਹਿਣ ਪੁਛਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਸੰਗਰਾਂਦ ਪੋਹ ਦੀ, ਡੇਰਾ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ, ਮੁਲਖ ਡਰਾਇਆ।

੯

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਸ ਬੈਠ ਕੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਬਾਤ ਉਚਾਰੀ.....
ਹੱਲਾ ਕਰਿ ਕੇ ਮਾਰੋ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ, ਮਾਰੋ ਗੋਲੇ ਭਾਰੀ, ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰੀ।
ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬੋਲਿਆ, ਰੱਖਤ ਬਸੇ ਬਿਚਾਰੀ, ਲੋਕ ਬਪਾਰੀ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਘੇਰਿਆ, ਗਿਰਦੇ ਫੌਜ ਉਤਾਰੀ, ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ।

੧. ਮਲਾਹ। ੨. ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ।

ਬੀਚ ਅੰਬਾਲੇ ਸੁਣਾ ਲਾਟ ਨੇ, ਸਿੰਘ ਪਾਰ ਲੰਘ ਆਏ, ਡੇਰੇ ਪਾਏ।
ਗੁੱਸਾ ਖਾਇਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਫਿਰੰਗੀ, ਤੁਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਧਾਏ, ਹੁਕਮ ਬਜਾਏ।
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਈਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਟਕਾਏ, ਜੁੱਧ ਮਚਾਏ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਭਾਰੇ, ਹਟਦੇ ਨਹੀਂ ਹਟਾਏ, ਅੱਗੇ ਧਾਏ।

ਵੀਰਵਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਠ ਕੇ, ਕਾਠੀਆਂ ਆਣਿ ਪਵਾਈਆਂ, ਪੁਜ ਤਕੜਾਈਆਂ।
ਜਲ ਢੁੰਢਣ ਕੇ ਚਲਾ ਖਾਲਸਾ, ਅਜਬ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਢਾਲਾਂ ਲਾਈਆਂ।
ਹੱਥੀਂ ਸਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਜੇ ਸੋਹਣ, ਧੰਨ ਜਣੇਂਦੀਆਂ ਮਾਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਪਾਣੀ ਜਾ ਲੱਭਾ, ਫੌਜਾਂ ਅਗੋਂ ਆਈਆਂ, ਪੈਣ ਲੜਾਈਆਂ।

ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਧਰੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਗੋਲੇ ਜੰਗੀ ਪਾਏ, ਖੂਬ ਚਲਾਏ।
ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਡਿਗਣ ਸੂਰਮੇ, ਰਣ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਏ, ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਏ।
ਕਾੜ ਕਾੜ ਬੰਦੂਕਾਂ ਛੱਟਣ, ਤੇਗੇ ਬਹੁ ਚਮਕਾਏ, ਖੂਬ ਟਿਕਾਏ।
ਚੌਦਾਂ ਤੋਪਾਂ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ, ਸਿੰਘ ਛਡਿ ਕੇ ਧਾਏ, ਘਰ ਨੂੰ ਆਏ।

ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਭਾਰੇ, ਫਿਰਨ ਵਕੀਲ ਵਿਚਾਰੇ, ਵਿਚ ਰਬਾਰੇ।
ਬਾਤ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕੋਇ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਕੋਟ ਜਤਨ ਕਰ ਹਾਰੇ, ਜੰਗੀ ਭਾਰੇ।
ਕਰ ਤਕੜਾਈਆਂ ਬਹਿਣ ਸੂਰਮੇ, ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਨ ਪਿਆਰੇ, ਸੁੰਦਰ ਸਾਰੇ।
ਮਹਾਂਭਾਰਤ^੧ ਰਚਿਆ ਇਸ ਜਗ ਵਿਚ, ਫਿਰੇ ਸੈਨਿ ਵਿਚ ਸਾਰੇ, ਮਟਕ ਉਚਾਰੇ।

੧. ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ। ੨. ਭਾਰਾ ਜੁੱਧ।

ਵਾਰ ਛਨਿੱਛਰ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ, ਖਬਰਦਾਰ ਹੋ ਬਹਿੰਦੇ, ਚੌਕਸ ਰਹਿੰਦੇ।
ਕਰੜਾ ਪਹਿਰਾ ਕਰਨਾ ਡੇਰਾ, ਪੱਥਰ ਕਲਾ ਲੈ ਬਹਿੰਦੇ, ਦਸਤ ਫੜੇਂਦੇ।
ਮੋਹਰੇ ਤੋਪਾਂ ਧਰਨ ਰਸਾਲੇ, ਪਿਛੇ ਲਾਮ ਲਗੇਂਦੇ, ਨਹਿੰ ਅਟਕੇਂਦੇ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਸੰਗਰਾਮ ਮਾਂਡਿਆ, ਸਾਰੇ ਜਗ ਸੁਣੇਂਦੇ, ਢੋਲ ਵਜੇਂਦੇ।

ਐਤਵਾਰ ਸੁੰਦਰ ਦਿਨ ਰਵਿ ਦਾ, ਕੀਨੀ ਲਾਟੁ ਤਿਆਰੀ, ਬੈਠ ਬਿਚਾਰੀ।
ਪਹਿਰ ਟੋਪੀਆਂ ਸਜੇ ਸੰਤਰੀ, ਜੰਗੀ ਫੌਜ ਨਿਤਾਰੀ, ਜੁਦੀ ਉਤਾਰੀ।
ਚੜ੍ਹੇ ਰਸਾਲੇ ਔਰ ਪੜਤਲਾਂ, ਗੋਰਾ ਬੇਸ਼ਮਾਰੀ, ਗਰਦ ਗੁਬਾਰੀ।
ਨਾਲਿ ਫਿਰੰਗੀ ਲੜੇ ਪੰਥ ਅਬਿ, ਸੁਣੈਂਗੀ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਸਾਰੀ, ਮਟਕ ਉਚਾਰੀ।

ਸੋਮਵਾਰ ਘੰਟਾ ਇਕੁ ਵੱਜਿਆ, ਝਟਿ ਫਿਰੰਗੀ ਆਇਆ, ਫੌਜ ਲਿਆਇਆ।
ਬਹੁਤ ਪੜਤਲਾਂ ਸੰਗ ਰਜਮਣਾਂ, ਡੇਰਾ ਖੂਬ ਜਮਾਇਆ, ਫੈਲੁ ਉਡਾਇਆ।
ਲਾਲ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਰਨ ਤੇਗੇ, ਖੱਪਰ ਬਹੁਤੁ ਰੁੜਾਇਆ, ਸੱਥਰੁ ਪਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਗੋਲਾ ਪਿਆ ਵਰਸੇ, ਕੁਝ ਸਿਰ ਪੈਰੁ ਨ ਆਇਆ, ਰੁਧਰਾ ਵਗਾਇਆ।

ਜੁੱਧ ਕੂੱਧ ਸੋ ਹੋਤ ਭਿਆਨਕ, ਬਾਤਿ ਕਹੀ ਨਹਿ ਜਾਈ, ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਈ।
ਚਲਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਔਰੁ ਤਮਾਚੇ^੧, ਕਰਾਬੀਨ ਚਮਕਾਈ, ਚਕਮਕ ਲਾਈ^੨।
ਫਿਗਣ ਸੂਰਮੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ, ਸੂਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਈ, ਨਹਿ ਅਟਕਾਈ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਤਲਵਾਰਾਂ ਚਮਕਨ, ਪੱਥਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਛਾਈ, ਜੰਗ ਮਚਾਈ।

੧. ਲਹੂ। ੨. ਪਿਸਤੌਲ। ੩. ਪਲੀਤਾ।

ਸਨਮੁਖ ਚੜ੍ਹ ਤੁਰੇ ਭੈ ਸੂਰੇ, ਫੜਿ ਤੇਰੇ ਹਥ ਆਈ, ਕਰਨ ਲੜਾਈ।
ਗੜ੍ਹਕਣ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ, ਅਗਨਿ ਬਾਣ ਛੁਟਿ ਆਈ, ਸੁਧ ਬਿਸਰਾਈ।
ਗੱਜਨ ਸੂਰਮੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ, ਲੜਦੇ ਸ਼ੇਰ ਸਪਾਈ, ਜੰਗ ਮਚਾਈ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਰੁੱਝੇ, ਜੂਝੇ ਸਿੰਘ ਸਪਾਈ, ਸੁਣੇ ਲੁਕਾਈ।

ਦਿਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭ ਖੂਬ ਲਰੇ ਹੈਂ, ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਕਾ ਆਇਆ, ਮੱਥਾ ਡਾਹਿਆ।
ਗੋਲੇ ਪਾਟਵੇਂ ਮਾਰ ਫਿਰੰਗੀ, ਖੌਫ ਖਾਲਸੇ ਪਾਇਆ, ਕਦਮ ਹਟਾਇਆ।
ਲੜਨ ਪੜਤਲਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸ ਦੀਆਂ, ਤਲਵਾਰੀਂ ਹੱਥ ਪਾਇਆ, ਜੱਫਾ ਲਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਲਾਲ ਸਿਹੁ ਨੱਠਾ, ਕੰਧੂ ਗਾਹਾਂ ਲੰਘਾਇਆ, ਧੌਹ ਕਮਾਇਆ।

ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘਨ ਜੋ ਬਾਂਕੇ, ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਹੰਢਾਵਨ, ਸੋਇਨਾ ਪਾਵਨ।
ਕੰਨੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਂ ਮੋਤੀ ਲਟਕਣ, ਤਲਬਾਂ ਬੈਠਿ ਗਿਣਾਵਨ, ਢਾਲ ਭਰਾਵਨ।
ਖਾਣ ਖੁਰਾਕਾਂ ਪਹਿਨ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਅਫਲਾਤੂਨ ਕਹਾਵਨ, ਸ਼ੇਰ ਸਦਾਵਨ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਜਬ ਵਖਤ ਲੜਨ ਕਾ, ਦੌੜ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਵਨ, ਸਿਰੀ ਲੁਕਾਵਨ।

ਦੌੜਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਈ, ਕੀਤੀ ਜਾਨ ਪਿਆਰੀ, ਏਹੁ ਵਿਚਾਰੀ।
ਤੋਲ ਤੱਕੜੀ ਲੈਣ ਰੁਪਈਏ, 'ਅਸੀਂ ਬੰਦੂਕਚੀ ਭਾਰੀ, ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ।'
ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਇਨਾਮ ਵਧਾਵਨ, ਰਣ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਰੀ, ਲਾਜ ਬਿਸਾਰੀ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਲੜ ਮਰਨ ਸੂਰਮੇ, ਜ਼ਰਾ ਨ ਹਟਣ ਪਿਛਾੜੀ, ਹੋਣ ਅਗਾੜੀ।

ਸੋਮਵਾਰ ਘੰਟਾ ਇਕ ਵਜਿਆ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ, ਫੌਜ ਲਿਆਇਆ।
ਬਹੁਤ ਪੜਤਲਾਂ ਸੰਗ ਰਜਮਣਾਂ, ਡੇਰਾ ਖੂਬ ਜਮਾਇਆ, ਫੈਲ ਉਠਾਇਆ।
ਜੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨੱਚੀਏ, ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟ ਆਇਆ, ਖਤਰਾ ਖਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਡਰਿਆ, ਕੰਧੂ ਗਾਹਾਂ ਲੰਘਾਇਆ, ਧੌਰ ਕਮਾਇਆ।

ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਰਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ, ਬਹਿ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਇਆ, ਸੂਤ ਬਣਾਇਆ।
'ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟੇ, ਇਨ ਡੇਰਾ ਸਭ ਖੁਹਾਇਆ, ਮਾਲ ਲੁਟਾਇਆ।'
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਔ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਛੁਡਾਇਆ, ਮਸੀਂ ਬਚਾਇਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਸਭਿ ਹੋਇ ਇਕੱਤ੍ਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਥ ਲਾਇਆ, ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ।

ਫੇਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਏਕਾ ਕੀਤਾ, ਬੇੜੀਆਂ ਤੁਰਤ ਮੰਗਾਉ, ਦੇਰ ਨ ਲਾਓ।
ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਕਰੋ ਤਿਆਰੀ, ਫੌਜਾਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਓ, ਤੋਪ ਚੜ੍ਹਾਓ।
ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਨੂੰ ਕਰੋ ਖਾਲਸਾ, ਹਟਿ ਕੇ ਫੇਰ ਨ ਆਓ, ਮਰਦ ਸਦਾਓ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਕਰਦੇ ਸਿੰਘ ਬਾਤਾਂ, ਡੇਰੇ ਖੂਬ ਸਜਾਓ, ਭੈ ਉਠਾਓ।

ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਿੰਘ ਪਾਰ ਉਤਰੇ, ਫੌਜਾਂ ਜਾਇ ਟਿਕਾਈਆਂ, ਛਹੀਆਂ ਲਾਈਆਂ।
ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੀਆ ਸਭਨਾਂ ਕੋ, ਮਿਸਲਾਂ ਤਿੰਨ ਬਣਾਈਆਂ, ਪੁਜ ਤਕੜਾਈਆਂ।
ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਔ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਲ, ਗੱਲਾਂ ਬੈਠ ਬਣਾਈਆਂ, ਸੰਗ ਸੁਪਾਹੀਆਂ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਰਣ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਰੰਗ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਮਣਸੀਆਂ ਗਾਈਆਂ।

੨੬

ਦੁਇ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ ਉਤਰੇ, ਸਤਲੁੱਦ ਦੇ ਸਿਰਾਣੇ, ਵੱਡੇ ਸਿਆਣੇ।
ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਐ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਹੈਨ ਮੁਸਾਹਿਬ ਪੁਰਾਣੇ, ਕਰਨ ਬਹਾਨੇ
ਬਾਹਰੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ, ਮਿੱਠੀਆਂ, ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਟ ਕਮਾਣੇ, ਕਰਦੇ ਭਾਣੇ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਰਣ ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਵਦਾਰ), ਸਭੀ ਜਗ ਜਾਣੇ, ਲਾਜ ਪਛਾਣੇ।

੨੭

ਮੰਗਲਵਾਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਫਾਗ ਦੀ, ਹੁਕਮ ਲਾਟ ਨੇ ਦੀਨਾ, ਚੌਕਸ ਕੀਨਾ।
ਪਹਿਨ ਬਰਦੀਆਂ ਬਣੇ ਤਿਲੰਗੇ, ਜੜੀਆਂ ਖੂਬ ਸਕੀਨਾਂ, ਬਹੁ ਕਰਬੀਨਾਂ।
ਚੜ੍ਹੇ ਰਸਾਲੇ ਔਰ ਪੜਤਲਾਂ, ਗੋਰਾ ਮਰਦ ਨਗੀਨਾ, ਕਿਰਚ ਫੜੀਨਾ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਮਿਲ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਪਾਹੀ, ਬਜਦੇ ਤੁਰਮਾ ਤਫੀਨਾ, ਜੰਗ ਮਚੀਨਾ।

੨੮

ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਵੜਿਆ, ਜਪੁਜੀ ਪੜ੍ਹਿਆ।
ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਬਹੁ ਕੀਏ ਮਰਦ ਨੇ, ਧਿਆਨ ਗੁਰਾਂ ਕਾ ਧਰਿਆ, ਭੈਜਲੁ ਤਰਿਆ।
ਨਿਮਸਕਾਰ ਕਰਿ ਸ਼ਸਤਰ ਪਹਿਰੇ, ਤੋੜਾ ਬੰਦੂਕੀਂ ਜੜਿਆ, ਜੁਰਾ ਨ ਡਰਿਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਜੁੱਧ ਧਰਮ ਕਾ, ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਰਣ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਖੰਡਾ ਫੜਿਆ।

੨੯

ਦੋਹੀਂ ਧਿਰੀਂ ਤੰਬੂਰ ਖੜਕਦੇ, ਜੁੱਧ ਦੀ ਭਈ ਤਿਆਰੀ, ਲਸ਼ਕਰ ਭਾਰੀ।
ਵੱਜਨ ਤੁਰਮਜ਼ਾ ਔਰ ਮੁਰਲੀਆਂ, ਸੁਤਰੀ^੨ ਰਣਿਕੇ ਸਾਰੀ, ਅਧਿਕ ਪਿਆਰੀ।
ਚੜ੍ਹੇ ਰਸਾਲੇ ਔਰ ਪੜਤਲਾਂ, ਗੋਰਾ ਬੇ-ਸੁਮਾਰੀ, ਗਰਦ ਗੁਬਾਰੀ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਪੰਥ ਕੇ ਉਪਰ, ਝੁਕ ਰਹੀ ਨੰਦਨ ਸਾਰੀ, ਲਸ਼ਕਰ ਭਾਰੀ।

੧. ਵਾਜੇ। ੨. ਨੌਬਤ।

ਦੋਹੀਂ ਧਿਰੀਂ ਤੰਬੂਰ ਖੜਕਦੇ, ਲੜਦੇ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ, ਮੁਲਖਾਂ ਵਾਰੇ।
ਚਲਣ ਬੰਦੂਕਾਂ ਔਰ ਰਹਿਕਲੇ, ਤੇਰੇ ਦਮਕਣਿ ਭਾਰੇ, ਬਣੇ ਦੁਧਾਰੇ।
ਗੱਜਣ ਸੂਰਮੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ, ਰਣ ਦੇ ਵਿਚ ਪੁਕਾਰੇ, ਲੈਣਿ ਹੁਲਾਰੇ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਗੋਲਾ ਪਿਆ ਬਰਸੇ, ਵਗਦੇ ਰੁਧ ਪ੍ਰਨਾਰੇ, ਲੈਣਿ ਹੁਲਾਰੇ।

੩੧ ਕੁੰਡਲੀਆ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕੀਆ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ।
ਗਊਆਂ ਹਾਥੀ ਮਣਸ ਕੇ ਸਨਮੁਖ ਚਲਾ ਜੁਆਨ।
ਸਨਮੁਖ ਚਲਾ ਜੁਆਨ ਜੁੱਧ ਦੀ ਭਈ ਤਿਆਰੀ।
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਥ ਜਾ ਲੜਾ ਸੂਰਮਾ ਆਪ ਦੀਦਾਰੀ।
ਮਟਕਾ ਗੋਰੇ ਮਰਦ ਨੇ, ਮਾਰੇ ਬੀਚ ਮਦਾਨ।
ਫੜ ਖੰਡਾ ਹੱਥ ਗਰਜਿਆ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ।

੩੨ ਸ਼੍ਰੋਯਾ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਤੇਰਾ ਫੜੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੇ ਸੀਸ ਪੈ ਜਾਇ ਜੜੀ ਹੈ।
ਮੂੰਡ ਕਾਟ ਕੇ ਜਾਟ ਨੇ ਝਾਟ ਕੀਓ, ਦਮਕੀ ਦਲਿ ਮੈਂ ਰਣਿ ਹੋਰੀ ਕਰੀ ਹੈ।
ਚਮਕੀ ਚੜ੍ਹੀ ਉਪਰ ਗੈਨਰ ਕੇ ਤਨ ਕਾਟ ਕੇ ਬਸਤ੍ਰ ਰੁਧ੍ਰ ਭਰੀ ਹੈ।
ਮਟਕਰਾਇ ਜੁਆਨ ਮਦਾਨ ਲੜਾ, ਸ਼੍ਰੋਯਾ ਕੇ ਨਿਮਕ ਕੀ ਲਾਜ ਪੜੀ ਹੈ।

੩੩ ਕੁੰਡਲੀਆ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਰਣਿ ਜੂਝਿਆ, ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਸਰਦਾਰ।
ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੀ ਗਿਆ, ਦਲ ਮੈਂ ਪੜੀ ਪੁਕਾਰ।
ਦਲਿ ਮੈਂ ਪੜੀ ਪੁਕਾਰ, ਅਪਸਰਾਂ ਮਾਰਗ ਖੜੀਆਂ।
ਪਕੜ ਝਕੜ ਬਹੁ ਵਰੈ, ਤੁਰਤ ਲੈ ਮੰਦਰਿ ਵੜੀਆਂ।

ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਵਿਚ ਸੁਰਗ ਦੇ, ਕਰਦਾ ਬਹੁਤ ਬਿਲਾਸ।
ਸੁਰਪਤਿ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੁੰਦਾ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ।

੩੪ ਕੁੰਡਲੀਆ

ਲਾਲੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗਈ, ਤੇਜ਼ ਦਾ ਗਿਆ ਤੇਜ।
ਰਣਿ ਵਿਚ ਪਿਠ ਦਿਖਾਇ ਕੇ, ਮੋਢਾ ਆਏ ਫੇਰ।
ਮੋਢਾ ਆਇ ਫੇਰਿ, ਮੂਜ਼ੀ ਮੁਰਦਾਰ ਸਦਾਵਨ।
ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਹੰਢਾਇ ਗੀਦੀਆਂ, ਪਏ ਮੁਛਤ ਗੁਵਾਵਨ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੇ, ਹੋਤੀ ਚਰਚ ਵਿਚਾਰ।
'ਲਾਲੂ ਤੇਜ਼ ਨੱਠ ਕੇ, ਆਏ ਪੀਠ ਦਿਖਾਰ।'

੧. ਲਾਲ ਸਿੰਹ ਬਾਮੁਣ, ਸੰਘੋਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਮਿਸਰ ਏਕੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੇਰਠ ਦਾ ਸੀ। ੨. ਕਾਇਰ।

(ਅ)

ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ (ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ) ਵਿਚੋਂ

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀਆ ਖਾਲਸਾ ਯਕ ਤਰਫ਼। ਹੂਏ ਕੰਪਨੀ ਕੇ ਜਵਾਂ ਯਕ ਤਰਫ਼।
ਦੋਊ ਮੁਲਕ ਮਾਲਕ ਬਹਾਦਰ ਜਵਾਂ। ਦੋਊ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਦਾਲਤ ਨਿਸ਼ਾਂ।
ਦੋਊ ਇਲਮਿ ਆਲਿਮ, ਆਲਮ ਪਨਾਹ। ਦੋਊ ਜੰਗ ਜੋਸ਼ੇ ਕਰਤਾ ਸਲਾਹ।
ਬਦਨ ਨੂਰ ਚਮਕੇ ਮਿਸਲ ਆਫ਼ਤਾਬ। ਜੁ ਹੋਤਾ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਸੁ ਜਲਤਾ ਹੈ ਸ਼ਿਤਾਬ।
ਇਨਾਯਤ ਮੁਲਕ ਹੂੰ ਕੀ ਮਾਲਕ ਦਈ। ਜਿਤੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਦੁਹੂੰ ਕੀ ਭਈ।
ਹੁਕਮ ਖ਼ਾਸ ਮਾਲਕ ਨੇ ਅਪਨਾ ਦੀਆ। ਯਹ ਖਲਕਤ ਕੇ ਪਾਲਨ ਕੋ ਮਾਲਕ ਕੀਆ।
ਸਿੰਘਨ ਪੁਸ਼ਤ ਪਰ ਹੈ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸਹੀ। ਉਨ੍ਹੇ ਪੁਸ਼ਤਿ ਮੱਦਤ ਹੈ ਈਸਾ ਮਸੀਹ।
ਚਲਾ ਚਲ ਪਹੁੰਚੇ ਵਹ ਸਤਲੁਜ ਤਲਕ। ਦਿਖੀ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਹੂੰ ਕੀ ਖ਼ਲਕ।
ਆਗੇ ਤੋਰ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਬੜਾ ਚੁਸਤ ਹੈ। ਮਿਲ ਮਿਲਾਕੇ ਕੀਆ ਜੰਗ ਕੋ ਸੁਸਤ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੈ ਨਾਮ। ਰਖੇ ਸ਼ੌਫ਼ ਖ਼ਲਕ ਕਾ ਦਿਲ ਮੈਂ ਤਮਾਮ।
ਹੂਈ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਜੀਤ ਸਰਕਾਰ ਕੀ। ਜੁ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕਰੈ ਸਿਫ਼ਤ ਦਰਬਾਰ ਕੀ।
ਗ਼੍ਰੀਬੁਲ ਪ੍ਰਸਤੀ ਗਨੀਮੁਲ ਗੁਦਾਜ਼। ਸਭੀ ਕਾਮ ਮੈਂ ਵਹ ਰਹਾ ਚਾਰਾ ਬਾਜ਼।
ਕੜਾ ਔਰ ਕੰਠਾ ਇਨਾਯਤ ਕੀਏ। ਹੀਰਾ ਔ ਜਵਾਹਰ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਦੀਏ।
ਇਨਾਯਤ ਕਰੋਰੋਂ ਖਜ਼ਾਨੇ ਕੀਏ। ਕਿਤੇ ਗਾਉਂ ਸਿਰ ਕੀ ਸ਼ੈਰਾਯਤ ਦੀਏ।
ਸਦਾ ਉਸਕੇ ਦਿਲ ਮੇਂ ਯਹੀ ਚਾਵ ਥਾ। ਅਜਬ ਵਹ ਸਖਾਵਤ ਕਾ ਦਰੀਆਵ ਥਾ।
ਰਹੀ ਦੋਸਤੀ ਕੰਪਨੀ ਸੋਂ ਬਨੀ। ਨ ਅਪਨੀ ਔ ਉਨ ਕੀ ਜੁਦਾਈ ਗਨੀ।
ਵਹ ਦਾਨਾਵ ਥਾ ਬੀਚ ਫਰਫੇਜ਼ ਸੇ। ਰਖੈ ਥਾ ਮੁਤਾਬਤ ਵਹ ਅੰਗੇਜ਼ ਸੇ।
ਗੁਰੂ ਪੁਸ਼ਤ ਉਸ ਕੀ ਪੈ ਮੱਦਤ ਧਰੈਂ! ਸਭੀ ਲਾਟ ਆ ਕਰ ਮੁਤਾਬਤ ਕਰੈਂ।
ਸਿਰੋਂ ਲਾਹ ਟੋਪੀ ਕੋ ਕਰਤੇ ਸਲਾਮ। ਕਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮੁਲਕ ਕੀ ਤਮਾਮ।

ਕੀਆ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੰਗੀ ਤੰਬੂਰ। ਲਗੀ ਫੌਜ ਲੜਨੇ ਗਈ ਸ਼ਲਕ ਦੂਰ।
 ਲਪਟ ਸਿੰਘਨ ਤੋਪਨ ਪਲੀਤੇ ਜੜੈ। ਝਪਟ ਆਨ ਗੋਰਾ ਮਤਾਬੀ ਫੜੈ।
 ਦਗੈ ਤੋਪ ਗੋਰਾ ਕੀ ਗੋਲਾ ਫਟੈ। ਅਸਪ ਐ ਜਵਾ ਹਰ ਤਰਫ਼ ਕੇ ਕਟੈ।
 ਬਹੁਰ ਸਿੰਘ ਤੋਪਨ ਕੇ ਛਰਗਾ ਛੁਟੈ। ਕਰੈ ਸੈਂਕਰਾ ਅਗਰ ਗੋਰਾ ਉਡੈ।
 ਅਸਪ ਐ ਗੋਲੰਦਾਜ਼ ਉਡਤੇ ਘਨੇ। ਗਨੈ ਕੌਨ/ਗਨਤੀ ਨ ਜਾਤੇ ਗਨੇ।
 ਤਬੈ ਲੋਥ ਪਰ ਲੋਥ ਪੜਨੇ ਲਗੀ। ਦੋਊ ਓਰ ਗਡ ਕੈ ਲਰਾਈ ਜਗੀ।
 ਜਹਾਂ ਫੌਜ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਦਮ ਭਰ ਅੜੈ। ਤਹਾਂ ਫੌਜ ਗੋਰਨ ਦਮ ਭਰ ਲੜੈ।
 ਗਿਰੀ ਗਿਰਦ ਗੋਰਾ ਕੀ ਲੋਥੈ ਕਈ। ਕਈ ਰਜਬਨੈ ਪਲਟਨੈ ਕਟ ਗਈ।
 ਕਬੀ ਫੌਜ ਗੋਰਾ ਕੀ ਜ਼ੋਰਾ ਕਰੈ। ਕਬੀ ਫੌਜ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਆਗੇ ਧਰੈ।
 ਉਧਰ ਲਾਟ ਸਾਹਬ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਕਰੈ। ਇਧਰ ਫੌਜ ਸ਼ਾਹੀ ਬਿਮਾਲਕ ਮਰੈ।
 ਉਧਰ ਲਾਟ ਦੇਤਾ ਹੈ ਤਲਬੋਂ ਤਮਾਮ। ਇਧਰ ਸਿੰਘ ਲੜਤੇ ਹੈਂ ਬੇਦਾਮ ਆਮ।
 ਜ਼ਿਮੀ ਪਰ ਹੂਆ ਖੁਨਿ ਦਰਿਆਵ ਹੈ। ਦੋਊ ਓਰ ਲਰਨੇ ਕਾ ਦਿਲ ਚਾਵ ਹੈ।
 ਕਹਾਂ ਜੰਗ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਹੋਵੈ ਫਤਾ। ਨ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਦੇਤਾ ਹੈ ਮਾਲਕ ਰਤਾ।
 ਜਬੈ ਜੀਤ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਹੋਨੇ ਲਗੈ। ਤਬੈ ਉਨ ਕੇ ਮਾਲਕ ਅਗਾਰੀ ਭਗੈ।
 ਕਬੀ ਫੌਜ ਗੋਰਾ ਕੀ ਸਿੰਘਨ ਕਟੈ। ਕਬੀ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਫੌਜ ਗੋਰਾ ਕਟੈ।
 ਦੁਹੂੰ ਓਰ ਸੇ ਜੰਗ ਐਸਾ ਕਰੈ। ਹੂਏ ਪੁਰਜੇ ਪੁਰਜੇ ਨ ਦਮ ਭਰ ਟਰੈ।
 ਤੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਾ ਬਾਣ ਚਲਨੇ ਲਗਾ। ਤਬੈ ਫੌਜ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਦਲਨੇ ਲਗਾ।
 ਨ ਮਾਨੈ ਕਛੂ ਸਿੰਘ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੂੰ। ਬਿਮਾਲਕ ਲੜੈ ਫੌਜ ਕਰ ਤੇਜ ਕੂੰ।
 ਤਹਾਂ ਫੌਜ ਗੋਰਾ ਬਹੁਤ ਗਲ ਗਈ। ਖਬਰ ਬੀਚ ਨੰਦਨ ਜਲਦ ਕਰ ਗਈ।
 ਕਟੀ ਫੌਜ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਗਨਤੀ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜ ਕੇ ਬਿਨ ਵੁਹ ਬਨਤੀ ਨਹੀਂ।

ਅਟਾਰੀ ਕਾ ਸਰਦਾਰ ਜੰਗੀ ਜਵਾਂ। ਮਹਾਰਾਜ ਕਾ ਥਾ ਮੁਸਾਹਬ ਨਿਸ਼ਾਂ।
 ਦੇਖਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬੀਰ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ਼। ਫਟੀ ਫੌਜ ਜਾਤੀ ਹੈ ਹਰ ਯਕ ਤਰਫ਼।
 ਚੁਤਰਫੈ ਨਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਖੜਾ ਹੋ ਗਯਾ। ਨਿਮਕ ਕੀ ਸ਼ਰਤ ਪਰ ਕੜਾ ਹੋ ਗਯਾ।
 ਦੋਊ ਬਾਪ ਬੇਟਾ ਜੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਤੇ ਸਾਥ ਉਨ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ।
 ਹਕਾਰਾ ਦੀਆ ਖਾਲਸਾ ਕੋ ਤਬੈ। 'ਕਹਾਂ ਜਾਤ ਹੋ ਬੀਰ ਦਰੀਆ ਲਬੈ।'
 ਤਬੈ ਸਿੰਘ ਕੇਤੇ ਜਮ੍ਹਾ ਹੋ ਗਏ। ਵੁਹ ਫ਼ਾਨੂਸ ਹੀ ਕੀ ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਹੋ ਗਏ।
 ਲਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਹਾਥ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਹੈ। ਜਿਸੈ ਸਿਰ ਪੈ ਲਾਵੈ ਨ ਦਮ ਦੇਰ ਹੈ।

ਚਲੇ ਆਤ ਗੋਰਾ ਅਮਲ ਕੀ ਲਟਕ। ਲਗੈ ਜਿਸ ਕੇ ਤੇਗਾ ਮਰੈ ਸਿਰ ਪਟਕ।
 ਕਟਾ ਸੀਸ ਗੋਰਾ ਕਾ ਬੋਰਾ ਨਹੀਂ। ਥਕਾ ਹਾਥ ਜਬ ਤਲਕ ਜੋਰਾ ਨਹੀਂ।
 ਕਟੀ ਫੌਜ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨ ਕਰਤਾ ਸਬਰ। ਗਈ ਬੀਚ ਨੰਦਨ ਕੇ ਉਸ ਕੀ ਖਬਰ।
 ਕੀਆ ਉਸ ਨੇ ਨੰਦਨ ਕੋ ਖਾਲੀ ਬੇਸ਼ੱਕ। ਨਹੀਂ ਬਾਤ ਇਸ ਮੇਂ ਰਹੀ ਕੁਛ ਕੁ ਸ਼ੱਕ।
 ਮੂਆ ਹੋ ਬਹਾਦਰ ਜਵਾਂ ਜੰਗ ਮੈਂ। ਮਿਲਾ ਵੁਹ ਸ਼ਹੀਦਨ ਉਸੀ ਰੰਗ ਮੈਂ।
 ਹੂਈ ਉਸ ਕੋ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ਼। ਨ ਗਿਰਤੇ ਨਿਕਾਰਾ ਹਾ ਹਾ ਕਾ ਹਰਫ਼।
 ਕਿਤੇ ਸਾਹਬ ਜੰਗੀ ਬਹਾਦਰ ਮੂਏ। ਕਿਤੇ ਬੀਰ ਸਰਦਾਰ ਪੁਰਜੇ ਹੂਏ।

ਕਿਤੇ ਜਲਦ ਕਰ ਬੀਚ ਦਰਿਆ ਵਹੇ। ਕਿਤੇ ਹੋਇ ਪੁਰਜੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂ ਪਰ ਰਹੇ।
 ਕਿਤੇ ਸਾਥ ਗੋਲਾ ਉਡੇ ਆਸਮਾਂ। ਹੂਈ ਜੰਗ ਹੂੰ ਮੇਂ ਫਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ।
 ਨ ਹੋਤੀ ਸੁਸਤੀ ਜੁ ਸਿੰਘ ਤੇਜ ਕੀ। ਰਹੀ ਬੀ ਨ ਬਾਕੀ ਤੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੀ।
 ਨ ਹੋਤਾ ਬਿਮਾਲਕ ਅਗਰ ਖਾਲਸਾ। ਕਹਾਂ ਕੰਪਨੀ ਇਨ ਸੋ ਪਾਤੀ ਫਤਾ।
 ਹੁਕਮ ਜੁ ਹੈ ਮਾਲਕ ਕਾ ਹੋਗਾ ਸੋਈ। ਕਰੇਂ ਲਾਖ ਬਾਤੋਂ ਬਨਾ ਕਰ ਕੋਈ।

ਕਹਾ ਵੈਨ ਇਸਟਾਟ, ਦੀਜੋ ਬਤਾ। 'ਸਿੰਘਨ ਹਮਾਰੀ ਸ਼ਿਕਸਤੋ ਫਤਾਹ'।
 ਕੀਆ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੰਗਨਾਮਾ ਤਮਾਮ। ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹੂੰ ਸਭ ਸ਼ਾਇਰੋਂ ਕੋ ਸਲਾਮ।
 ਲਿਜੋ ਸ਼ਾਇਰੋਂ! ਭੂਲ ਮੇਰੀ ਬਖਸ਼। ਮੈਂ ਬੇਇਲਮ ਹੂੰ ਫਾਰਸੀ ਕਾ ਸ਼ਖਸ।
 ਅਜਬ ਦੇਸ ਦੁਆਬਾ ਮੇਂ ਬੰਗਾ ਮਕਾਨ। ਕੀਆ ਜੰਗਨਾਮਾ ਉਸੀ ਦਰਮਿਆਨ।

ਨੋਟ: ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਕੁਲ ਸ਼ਿਅਰ ੪੪੪ ਹਨ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ

੧. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ	ਖਰੜਾ ਨੰ: ੧੮੧
੨. ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ	ਖਰੜਾ ਨੰ: ੧੧੪੯੨
੩. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ	ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ
੪. ਸੰਖੇਪ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ	„ „
੫. ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜਾ	„ „
੬. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ	ਸ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ
੭. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ	ਪ੍ਰੋ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
੮. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	„ „
੯. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ	ਪ੍ਰਿੰ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ,
ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ
੧੦. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ	ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ
੧੧. ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ	„ „
੧੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ
੧੩. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਪ੍ਰਿੰ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ
੧੪. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼	ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ ੧੮੪੬
੧੫. ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ	ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ੧੮੯੧
੧੬. ਰੂਲਰਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ	ਹਾਰਡਿੰਗ ੧੮੯੧
੧੭. ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ	ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ੧੮੯੦
੧੮. ਦੀ ਸਿਖਜ਼ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿਖ ਵਾਰਜ਼	ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਗਫ ੧੮੯੭
੧੯. ਪੰਜਾਬ ਐਨ ਦੀ ਏਵ ਆਫ਼ ਫਸਟ ਸਿਖ ਵਾਰ	ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ
੨੦. ਸਨ ਸੈਂਟ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਐਂਪਾਇਰ	ਪ੍ਰਿੰ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ੧੯੬੭

